

# ΙΣΤΟΡΙΑ

ΥΛΗ  
ΕΠΙΛΟΓΗΣ  
Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ  
ΛΥΚΕΙΟΥ

ΤΕΥΧΟΣ Α'

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
2. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
3. ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
(1750-1850) ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΙΣΤ  
ΙΣΤ  
1979

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ  
ΑΘΗΝΑ 1979



ΙΣΤΟΡΙΑ  
ΥΛΗ ΕΠΙΛΟΓΗΣ  
Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
2. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
3. ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
(1750-1850) ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΠΑΙΣΙΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Θ. Πάριση

50048/18-5-2011

Μέ απόφαση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως τὰ διδακτικά βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ, Γυμνασίου καί Λυκείου τυπώνονται ἀπό τόν Ὄργανισμό Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων καί μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.

ΙΣΤΟΡΙΑ  
ΓΙΑ ΕΠΙΛΟΓΗΣ  
Τ. ΠΕΡΙΚΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβερνήσεως το διδακτικό βιβλίο του Δημοτικού Γυμνασίου και Λυκείου τυπώνεται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και μοιράζονται ΔΩΡΕΑΝ.



# ΙΣΤΟΡΙΑ

ΥΛΗ  
ΕΠΙΛΟΓΗΣ  
Γ' ΓΕΝΙΚΟΥ  
ΛΥΚΕΙΟΥ

1. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
2. ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
3. ΘΕΜΑΤΑ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ  
(1750-1850) ΑΠΟ ΤΙΣ ΠΗΓΕΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Βιβλιοθήκη

αρ. εισαγ. 50048 / 18-5-2011

ταξ. αρ. \_\_\_\_\_

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ  
ΑΘΗΝΑ 1979

ΑΙΤΟΡΙΑ

ΥΠΗΡΕΣΙΑ  
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ  
ΕΚΔΟΣΕΩΝ  
ΕΚΔΟΣΕΩΝ

Τό βιβλίο αυτό γράφτηκε από 'Ομάδα 'Εργασίας, πού συγκροτήθηκε μέ απόφαση του 'Υπουργού Παιδείας 'Ι. Βαρβιτσιώτη (άριθ. Φ. 211.13/2/5/681/9.2.79).

Τήν 'Ομάδα αποτέλεσαν οί:

- Φ.Κ. Βώρος, Σύμβουλος β' του ΚΕΜΕ,
- Ξένη Οικονομοπούλου, ΓΕΜΕ,
- Βασίλειος Δ. 'Ασημομύτης, καθηγητής
- Νικ. Π. Δημακόπουλος, καθηγητής
- Θ. Κατσουλάκος, καθηγητής, όλοι φιλόλογοι.

Τά μέλη τής 'Ομάδας προσπάθησαν όσο τούς επέτρεπαν οί περιστάσεις νά ανταποκριθούν σέ μιά επείγουσα σχολική ανάγκη· γνωρίζουν τίς ατέλειες τής έργασίας τους καί έλπίζουν ότι γρήγορα θά προκηρυχθεί διαγωνισμός για τή συγγραφή νέου άρτιότερου βιβλίου, πού θά εξυπηρετήσσει καλύτερα τίς σχολικές ανάγκες από τό σχολικό έτος 1980-81.

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

1. Τό βιβλίό τοῦτο περιλαμβάνει τά ἀκόλουθα τρία κεφάλαια:
  1. Ὁ Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός (18ος αἰώνας).
  2. Ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός (περίπου 1750-1821).
  3. Θέματα τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας ἀπό τίς πηγές (τῆς περιόδου 1821-1850).

Τά κεφάλαια αὐτά ἔχουν συνάφεια ὁρατή καί διαπλέκονται χρονικά καί θεματικά. Ὁ Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός ἀπλώνεται σέ ὅλο τό 18ο αἰώνα· ὁ Νεοελληνικός Διαφωτισμός (χωρίς νά παραβλέπεται ἡ προϊστορία του) ἐκδηλώνεται κυρίως ὕστερα ἀπό τά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα καί δανείζεται στοιχεῖα ἀπό τόν Εὐρωπαϊκό Διαφωτισμό — χωρίς τοῦτο νά μειώνει τήν αὐτοδυναμία του — γιά τή λύση τῶν προβλημάτων τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας καί διαμορφώνει τή φυσιογνωμία του ὡς τίς παραμονές τοῦ 1821, ὅποτε εὐλογα οἱ φορεῖς του στρέφουν τά διαφέροντα καί τή δραστηριότητά τους σέ κρισιμότερες ἀνάγκες, στόν Ἄγωνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Σέ ἄμεση χρονική καί θεματική συνάφεια πρὸς τό δεύτερο βρίσκεται τό τελευταῖο κεφάλαιο, πού περιλαμβάνει θέματα, ὅπως: ἡ παιδεία κατὰ τόν Ἄγωνα, πολιτειακές ἀναζητήσεις, ἡ διπλωματική δραστηριότητα γύρω ἀπό τό Ἑλληνικό Ζήτημα (1821-1832).

2. Τό κεφάλαιο Εὐρωπαϊκός Διαφωτισμός ἐκτίθεται συνοπτικά, γιὰτί σέ τοῦτο τό βιβλίό ὑπηρετεῖ ἕναν ὀρισμένο καί κάπως περιορισμένο σκοπό: νά δώσει μιά γενική ιδέα γιά τό Κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὥστε νά διευκολυνθεῖ ἡ σπουδῆ τοῦ ἐπόμενου κεφαλαίου, πού αὐτό ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρει.

3. Ὑπάρχει σημαντική διαφορὰ στή δομή τῶν τριῶν κεφαλαίων. Τό πρῶτο δίνεται ὡς **ἱστορική ἀφήγηση**. Στήν περίπτωση αὐτή — ὅπως

συνήθως γίνεται όταν πρόκειται για ιστορική σύνθεση — βασιζόμεστε στην έργασία του ιστορικού-συγγραφέα, πού θεωρούμε ότι: μελέτησε τις πηγές του, έκρινε τήν αξιοπιστία τους, αξιολόγησε τά γεγονότα, έπισήμανε τήν αίτιακή άλληλουχία τους (ή τή γενεσιουργό σχέση τών προηγουμένων καί τών έπομένων), διάλεξε τά πιό σημαντικά γιά τήν ιστορούμενη περίοδο ή τό ιστορούμενο θέμα, κατανόησε τό πνεύμα τής ιστορούμενης έποχής (ή τής κοινωνίας ή του θέματος) καί τό έρμήνευσε σωστά στίς ποικίλες έκφάνσεις του καί, τελικά, παρουσίασε μιά ένιαία ιστορική αφήγηση μέ άμεροληψία καί μέ τήν άνθρωπινα δυνατή άντικειμενικότητα\*.

Γιά τά άλλα δυό όμως κεφάλαια ή μέθοδος παρουσίασης είναι διαφορετική. Μέ αυτά επιχειρείται — έστω στοιχειώδης καί δοκιμαστική — **είσαγωγή τών μαθητών στην ιστορική έρευνα**. Πιό συγκεκριμένα:

- a. Του Νεοελληνικού Διαφωτισμού δίνεται πρώτα ή φυσιογνωμία του συνθετικά (μέ άναφορά όμως στίς πηγές του), έπισημαίνονται πρόσωπα-φορείς, έργα, ιδέες, προβλήματα, πού φαίνονται ότι συναποτελούν ένιαίο ρεύμα (άναγκών, όραματισμών, επιδιώξεων) μιάς περιόδου κρίσιμης γιά τίς τύχες του νέου Έλληνισμού· έπειτα επιχειρείται τεκμηρίωση τών παραπάνω μέ βάση τά κείμενα-πηγές τής έποχής εκείνης, κείμενα πού γράφτηκαν από τούς ίδιους τούς φορείς ή έκφραστές ή συνδημιουργούς τής έποχής εκείνης ή από άλλους συγχρόνους τους, πού ήταν μέτοχοι τών ίδιων προβληματισμών. Σέ λίγες περιπτώσεις παρατίθενται καί κρίσεις μεταγενέστερων ειδικών έρευνητών. Καί φυσικά γιά όλα αυτά υπάρχουν βιβλιογραφικές ένδείξεις, πού υποδηλώνουν τί σημαίνει έπιστημονική τεκμηρίωση, αλλά μέ κανέναν τρόπο δέν ύποχρεώνουν τούς διδάσκοντες καί διδασκόμενους — στά πλαίσια τής σχολικής συνεργασίας τους — νά περιπλανηθούν σέ τόσο πλατιές διερευνήσεις· αυτοί γιά τίς άνάγκες τίς σχολικές ύποχρεούνται μόνο νά μελετούν τό σχολικό έγχειρίδιο, έχοντας άκόμα ύπόψη έναν έλαφρυντικό όρο, πού περιέχεται στην έπόμενη ύποσημείωση.
- β. Στο τελευταίο κεφάλαιο είναι περισσότερο έμφανής ή συρρίκνωση τής ιστορικής σύνθεσης-άφήγησης· αντίθετα, είναι έκδηλη καί θελημένη ή **παρουσίαση-παράθεση τών κειμένων-πηγών\***, πού τεκμηριώ-

---

\* Στο τέλος του κεφαλαίου έχουν παρατεθει μερικές ένδεικτικές σελίδες από τά κείμενα τών κύριων έκπροσώπων του Εύρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Διευκρινίζεται ότι:

- a. — Ούτε οι διδάσκοντες ούτε οι διδασκόμενοι έχουν ύποχρέωση κατά τή σχολική έργασία τους νά προστρέχουν σέ κείμενα άλλα ή έκτενέστερα από αυτά πού περιέχονται στο σχολικό έγχειρίδιο (χωρίς νά άποκλείεται βέβαια ή άνάγνωση ενός έκτενέστερου άποσπάσματος, όταν ύπάρχει πρόχειρο — π.χ. Άπομνημονεύματα τών Άγωνιστών του 1821-καί κρίνεται πιό διαφωτιστικό).

**νουν άμεσα** όσα λέγονται στη σύντομη άλλωστε ιστορική αφήγησή-  
ένημέρωση και φέρνουν τό μελετητή σέ άμεση έπαφή μέ τούς φορείς  
της Ιστορικής δράσης ή τούς αυτόπτες μάρτυρες. Ό σκοπός έδω  
είναι διπλός:

1. Νά μελετήσουν οί μαθητές μερικά θέματα της νεοελληνικής  
ιστορίας, πού συνήθως τά άντιπαρερχόμαστε μέ πολλή γενικότητα,  
ένω είναι κρίσιμα γιά τή νεοελληνική πραγματικότητα και τήν κατανό-  
ησή της.

2. Νά κατανοήσουν οί μαθητές ότι σέ μία Ιστορική αφήγηση — όπως  
συμβαίνει και γενικότερα στις κοινωνικές επιστήμες — τά τεκμήρια  
άποτελούν στοιχείο άπαιτητό, όπως επίσης είναι θέματα συζητήσιμα  
πάντα τά παρακάτω: ή αποκάλυψη των κινήτρων των δρώντων  
προσώπων και ή έρμηνεία και άξιολόγηση των γεγονότων. Εϊδικότερα  
είναι χρήσιμο νά συνειδητοποιήσουν (και διά μέσου αυτού του  
κεφαλαίου) οί μαθητές ότι: όταν εκφράζουν γνώμη γιά περασμένα  
(και γιά τωρινά) γεγονότα, όφείλουν νά τή θεμελιώνουν μέ σεβασμό  
γιά τά γεγονότα, γιά τήν προσωπική κρίση τους, γιά τό συνομιλητή  
τους· και ότι, αντίστροφα, όταν άκοϋν άλλου γνώμη, έχουν δικαίωμα  
και ύποχρέωση νά ζητούν τεκμήρια γιά νά πειστοϋν: ότι, τέλος, κάθε  
κρίση ύπόκειται σέ άναθεώρηση, όταν προκύπτουν νέα τεκμήρια.

4. Μολοντί διευκρινίσαμε ότι καμιά ύποχρέωση δέν έχουν οί διδάσκο-  
ντες και οί διδασκόμενοι νά άνατρέχουν γιά τή σχολική έργασία τους  
(διδασκαλία, εξέταση) στις σημειούμενες πηγές ή άλλα βιβλία, θεωρού-  
με βέβαιο ότι θά έπιζητήσουν κάποτε κάποια παρατηρήσια μελέτη γιά  
γενικότερη ένημέρωση ή γιά κάποια διευκρίνηση. Μέ αυτή τή σκέψη  
σημειώνουμε έδω 2-3 βοηθήματα γιά κάθε κεφάλαιο:

α Γιά τόν Εϋρωπαϊκό Διαφωτισμό:

1. W. DURANT, Παγκόσμιος 'Ιστορία του Πολιτισμού, Τόμοι θ'-ι',  
(κεφάλαια γιά τούς μεγάλους εκπροσώπους του Διαφωτισμού:  
Βολταίρο, Ρουσσό κ.ά.)

2. Τα 100 γεγονότα πού άλλαξαν τόν Κόσμο (έκδ. Φυτράκη), τόμ. Β',  
κεφ. 45.

---

β. Τά κείμενα, πού παρατίθενται μέ τή μορφή παραπομπών-σημειώσεων,  
σπουδάζονται παράλληλα μέ τήν αντίστοιχη ιστορική αφήγηση τήν όποία  
συνοδεϋουν και συζητούνται στά πλαίσια του καθημερινού μαθήματος, αλλά  
δέν περιλαμβάνονται στα έξεταστά άντικείμενα των έξετάσεων· και γιά τή  
συνήθη προφορική σχολική εξέταση πρέπει νά θεωρείται άρκετή ή περιληπτική  
άπόδοση του περιεχομένου των κειμένων-πηγών και ή άντληση έπιχειρηματο-  
λογίας άπό τά κείμενα αυτά. Είναι διδακτικά άναγκαίο νά κατανοηθεί ότι σέ  
κάθε έπιμέρους κεφάλαιο (π.χ. ό χαρακτήρας των συνταγματικών κειμένων του  
'Αγώνα) ή σύντομη αφήγηση πού προτάσσεται βρίσκεται σέ άμεση έξάρτηση  
άπό τίς πηγές πού τήν τεκμηριώνουν.

β Για τό Νεοελληνικό Διαφωτισμό:

1. Δημαρά, Κ.Θ., Νεοελληνικός Διαφωτισμός.
2. 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους (Έκδοτικής Άθηνών), τομ. ΙΑ', σσ. 306 359.
3. G. P. Henderson, 'Η Άναβίωση του Έλληνικού Στοχασμού 1620-1821.

γ Για τή Νεοελληνική 'Ιστορία τής περιόδου 1750-1850:

1. 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους (Έκδοτικής Άθηνών) τόμ. ΙΒ'.
2. Κόκκινου, Δ., 'Ιστορία τής Νεωτέρας Ελλάδος, τόμοι 1-2.

## Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός

### 1. Εισαγωγικά και όροι

Ο Διαφωτισμός ή Αιώνια των Φεγγάρι ονομάζει την πνευματική κίνηση που εκτείνεται χρονικά απ' το 1680 ("Ένδοξη Έπανάσταση στην Αγγλία" ως το 1789 (ανάσταση της Γαλλικής Έπανάστασης) και οφείλει την ονομασία αυτής της πνευματικής κίνησης στην

— Έπισημη οριστική ορολογία του Διαφωτισμού

— Κοινωνική λειτουργία του Διαφωτισμού

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

— Ο Διαφωτισμός ως κίνημα

**«Διαφωτισμός είναι ή έξοδος του Άνθρώπου από την άνωριμότητά του, γιά τήν όποία ό ίδιος είναι υπεύθυνος»**

**KANT, 'Απόκριση στο έρώτημα:**

**Τί είναι Διαφωτισμός**

β) Για τη Νεοελληνική Διαφώτιση:

1. Δημητράκης, Κ.Θ., Νεοελληνικός Διαφωτισμός.

2. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτικός 'Αθηνών), τόμ. 1Α', σσ. 305-359.

3. G. P. Henderson, Η Αναγέννηση του Ελληνικού Στοιχεισμού 1620-1821.

γ) Για τη Νεοελληνική Ιστορία της περιόδου 1750-1850.

1. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτικός 'Αθηνών), τόμ. 1Β.

2. Κόκκινου, Δ., Ιστορία της Νεοελληνικής Διαφώτισης.

Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός

#### ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στόν Πρόλογο του βιβλίου μνημονεύτηκαν δυό βοηθήματα για γενικότερη ενημέρωση των ενδιαφερομένων· στίς σελίδες πού ακολουθοῦν αναφέρονται μερικά ακόμη βοηθήματα για λόγους ειδικούς (γίνεται παραπομπή σέ ὀρισμένες σελίδες τους μέ θέματα συγκεκριμένα). Ἐκτός ὁμως ἀπό τά παραπάνω σημειώνονται ἐδῶ μερικά ἄλλα βιβλία για γενικότερη ενημέρωση ἐκείνων πού θά τήν θελήσουν:

1. H. G. Wells, Παγκόσμιος Ἱστορία (μετάφρ. Κ. Γερογιάννη), τόμ. β', κεφ. λγ'-λε' (σελ. 855-1095): **ἀπό τήν Ἀναγέννηση ὡς τή Γαλλική Ἐπανάσταση.**
2. André Maurois, Ἱστορία τῆς Γαλλίας (μετ. Κοσμᾶ Πολίτη), σελ. 240-248: **πῶς οἱ Φιλόσοφοι ἔγιναν δύναμη πολιτική.**
3. W. Durant, Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας (μετ. Κ.Ν. Παπαρρόδου), σελ. 201-249: **ὁ Βολταῖρος καί ἡ Γαλλική Διαφώτιση.**

#### **Διευκρίνιση:**

*Οἱ ἀστερίσκοι δηλώνουν ὅτι ὑπάρχει ὑποσημείωση διευκρινιστική στήν ἴδια σελίδα, οἱ ἀριθμοί παραπέμπουν σέ κείμενα-πηγές στό τέλος τοῦ κεφαλαίου*





## Ο ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

### 1. Εισαγωγικά και όρισμός

Διαφωτισμό ή Αιώνα τῶν Φώτων ἔχουν ὀνομάσει τὴν πνευματικὴ κίνηση, ποῦ ἐκτείνεται χρονικὰ ἀπ' τὸ 1688 (*"Ἐνδοξη Ἐπανάσταση στὴν Ἀγγλία"*) ὡς τὸ 1789 (*ἔναρξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης*). Κύρια γνωρίσματα αὐτῆς τῆς πνευματικῆς κίνησης ἦταν:

- Ἐμπιστοσύνη στὴ λογικὴ ἰκανότητά τοῦ ἀνθρώπου.
- Κριτικὸς ἔλεγχος καὶ ἄρνηση τῶν παραδόσεων καὶ κάθε αὐθεντίας.
- Γενικότερα, ἀμειλικτὴ κριτικὴ κάθε θεωρίας γιὰ τὴ φύση, γιὰ τὴ γνώση, γιὰ τὴν κοινωνία, γιὰ τὴ θρησκεία, γιὰ τὴν πολιτικὴ ὀργάνωση, γιὰ ὅλους τοὺς θεσμοὺς.
- Πίστη στὴ δυνατότητα βελτίωσης τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἀπεριόριστης προόδου τοῦ πολιτισμοῦ.
- Προσδοκία ἀνάπλασης τῆς κοινωνίας μὲ τὴ δύναμη τῆς ἀνθρώπινης λογικῆς.

Ἡ ὄλη ἐκείνη ἡ πνευματικὴ δραστηριότητα στρεφόταν ἐνάντια στὸ «παλιὸ καθεστῶς», τὴν ἀπόλυτη μοναρχία\*\* καὶ ἔμμεσα ἀλλὰ σταθερὰ

---

\* Μὲ τὴν Ἐπανάσταση ἐκείνη οἱ Ἄγγλοι περιορίσαν ἀναίμακτα τὴ βασιλικὴ ἐξουσία στὰ ἀκόλουθα σημεῖα:

- α. Ὁ βασιλιάς δέν μπορούσε νὰ ἀναστέλλει τὴν ἰσχὺ τῶν νόμων.
- β. Ἐπίσης δέν μπορούσε νὰ συγκροτεῖ ἐπιτροπές μὲ δικαστικὴ ἀρμοδιότητα.
- γ. Τό κυριότερο, δέν μπορούσε νὰ ἐπιβάλλει φόρους ἢ νὰ συγκροτεῖ στρατὸ χωρὶς τὴ συγκατάθεση τοῦ Κοινοβουλίου.
- \*\* Ἀπόλυτη Μοναρχία, ποὺ κυριαρχοῦσε τότε σ' ὅλη σχεδόν τὴν Εὐρώπη, σήμαινε ὅτι: α. Ἐπῆρχε μοναρχικὴ κληρονομικὸς μὲ ἀπόλυτη ἐξουσία (νομοθετικὴ, ἐκτελεστικὴ, δικαστικὴ). β. Ὁ μονάρχης περιστοιχιζόταν ἀπὸ μιά ἐπίσης κληρονομικὴ ἀριστοκρατία (πρόκειται γιὰ τὶς δύο προνομιοῦχες τότε τάξεις:

διεκδικούσε: ελευθερία στοχασμού καί έκφρασης, ανεξιθρησκία, ελευθερία στήν οικονομική δραστηριότητα τῶν ἀτόμων, κατάργηση τῶν προνομίων (τῶν εὐγενῶν), κοινωνική καί πολιτική ἰσότητα, γενίκευση τῆς παιδείας· μέ λίγα λόγια ὁ Διαφωτισμός πρόβαλλε τά βασικά αἰτήματα τῆς ἀνερχομένης τότε ἀστικής τάξης, ἡ ὁποία, ἐνῶ εἶχε ἀποκτήσει οικονομική εὐρωστία, δέν εἶχε ἀκόμη ἀνάλογη πολιτική δύναμη.

Αἷτια καί ἀφορμές γιά τήν ἐκδήλωση τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν τά τρωτά τοῦ «παλαιοῦ καθεστώτος»\*. Οἱ πνευματικές ρίζες του βρίσκονταν στήν ἐπιστημονική πρόοδο, πού εἶχε συντελεστεῖ ἀπό τήν Ἐναγένηση ὡς τίς μέρες τοῦ Νεύτονα, καί στό φιλοσοφικό στοχασμό τοῦ Ντεκάρτ (RENÉ DESCARTES, 1591-1650), πού εἶχε διακηρύξει μέ σαφήνεια ὅτι ἀμφιβάλλει γιά ὅλες τίς αὐθεντίες (*ἀρχαίους συγγραφεῖς, παραδόσεις κτλ.*).καί ὅτι ἀποδέχεται ὡς ἀληθινό μονάχα, ὅ,τι παρουσιάζεται μέ τρόπο πειστικό στή σκέψη του<sup>1</sup>.

Ἐπίσης ὁ Διαφωτισμός ξεκίνησε ἀπ' τήν Ἄγγλία, γιατί ἐκεῖ εὐνόησαν οἱ οικονομικές καί κοινωνικές ἐξελίξεις κατά τό 17ο αἰώνα· στή χώρα ἐκείνη ἔζησαν καί οἱ δύο σπουδαιότεροι πρόδρομοι τοῦ κινήματος: ὁ Νεύτονας (ISAAC NEWTON, 1642-1727), πού διαμόρφωσε νέα ἐπιστημονική μέθοδο<sup>2</sup>, καί ὁ Λόκ (JOHN LOCKE, 1632-1704), πού θεμελίωσε φιλοσοφικά τόν πολιτικό φιλελευθερισμό καί τό νεότερο ἐμπειρισμό<sup>3</sup>. Ἐπίκεντρο ὁμοίως τοῦ Διαφωτισμοῦ κατά τό 18<sup>ο</sup> αἰώνα ἔγινε ἡ Γαλλία λόγω τῶν εἰδικῶν οικονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν συνθηκῶν πού γνώρισε ἡ χώρα ἐκείνη τότε. Ὁ Διαφωτισμός εἶχε σπουδαίους φορεῖς καί σ' ἄλλες χώρες (*Γερμανία, Ἰταλία*) καί ἡ ἀκτινοβολία του ἀπλώθηκε σ' ὅλη σχεδόν τήν Εὐρώπη· ἐπηρέασε βέβαια καί τόν Ἑλληνισμό, πρῶτα στίς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ καί ἔπειτα στήν τουρκοκρατούμενη πατρίδα. [*Στίς σελίδες πού ἀκολουθοῦν θά γίνῃ λόγος κυρίως γιά τό Γαλλικό Διαφωτισμό, γιατί εἶχε ἀμεσότερη ἐπίδραση στόν Ἑλληνισμό*].

Οἱ γνωστότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξαν οἱ:

---

τῶν Εὐγενῶν καί τοῦ Ἀνώτερου Κλήρου, πού προερχόταν ἐπίσης ἀπό τίς οικογένειες τῶν εὐγενῶν), πού ἔπαιρνε προνομιακά ὅλα τά ἀνώτατα ἀξιώματα. γ. Ὑπῆρχε ἓνα οὐσιαστικά κληρονομικό σῶμα ἀνωτάτων ἀξιωματοῦχων. δ. Ἡ λεγομένη Τρίτη Τάξη (ἐργάτες, ἀγρότες, ἀστοί: ἔμποροι, γιατροί, δικηγόροι, τραπεζίτες, βιοτέχνες κλπ.), πού ἀποτελοῦσε τή συντριπτική πλειοψηφία (περίπου 98% ὑπολογίζεται) εἶχε μόνο ὑποχρεώσεις.

\* Συνακόλουθο τῆς δομῆς του (βλέπε τήν προηγούμενη σημείωση) ἦταν καί τοῦτο: ὅτι ἡ κορυφή τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ δέν μπορούσε νά ἀνανεωθεῖ καί νά ἐνισχυθεῖ μέ ἀνθρώπους ἰκανούς καί δημιουργικούς ἀπό τήν Τρίτη Τάξη· κι ἄν κάποιος γόνος αὐτῆς τῆς τάξης κάποτε ἔφτανε στήν κορυφή διαπίστωνε ὅτι βελτίωση δέν ἦταν ἐπιτρεπτή ἀφού δέν μπορούσαν νά θιγοῦν τά «προνόμια».

Βολταίρος, Μοντεσκιέ, Ρουσσό, ό κύκλος τών έγκυκλοπαιδιστών (Ντιντερό, ντ' Άλαμπέρ, Κοντορσέ, Κοντιγιάκ, Χόλμπαχ, Έλβέτιος κ.ά).

Πρός τό τέλος τής έποχής του Διαφωτισμού ό γερμανός φιλόσοφος Κάντ διατύπωσε έναν όρισμό του όλου κινήματος: «Διαφωτισμός είναι ή έξοδος του άνθρώπου από τήν άνωριμότητά του για τήν όποία ό ίδιος είναι υπεύθυνος»\*. 'Ο άνθρωπος πραγματικά άρχίζει νά βγαίνει από τήν άνωριμότητά του, όταν άποφασίζει υπεύθυνα νά χρησιμοποιήσει τό λογικό του, όταν τολμάει νά σκέπτεται ελεύθερα, άνεπηρέαστος από προκαταλήψεις, άθθεντίες, περιορισμούς.

## **2. Κύρια γνωρίσματα του Διαφωτισμού**

Δέν είχαں όλοι οί εκπρόσωποι του Διαφωτισμού τίς ίδιες άντιλήψεις για τήν κοινωνία, τήν κρατική όργάνωση, τήν οικονομική ζωή, τή θρησκευτική πίστη· υπάρχουν όμως κάποια κοινά σημεία στό στοχασμό τους, πού συγκλίνουν στό έξής:

α. Οί αισθήσεις, χωρίς νά είναι ή μοναδική πηγή γνώσης, είναι πάντως άπαραίτητη προϋπόθεση και άφετηρία της.

β. Η φύση είναι έναία, τουλάχιστο μέσα στό όρια όπου μπορεί νά φτάσει ή γνώση μας γι' αυτή.

γ. Και ό άνθρωπος υπάγεται στους ίδιους φυσικούς νόμους, πού διέπουν τήν άνόργανη φύση και τά ζώα.

δ. Τό άνώτατο σημείο, στό όποίο μπορεί νά φτάσει γνωστικά ό άνθρωπος, είναι ή γνώση τής νομοτέλειας πού έπικρατεί στή φύση (ότι δηλαδή κάθε άποτέλεσμα έχει αίτία και ότι υπάρχει σταθερή σχέση ανάμεσα στην αίτία και τό άποτέλεσμα) και ή πρακτική άξιοποίησή της προς τό συμφέρον του άνθρώπου. Στήν ουσία τών πραγμάτων δέν μπορεί νά φτάσει ούτε τό πιό δυνατό πνεύμα· σταματάει λοιπόν στην άνακάλυψη τών σχέσεων, πού συνδέουν τά πράγματα και τά φαινόμενα, δηλαδή στή διατύπωση νόμων.

ε. Και ή γνώση του άνθρώπου για τόν άνθρωπο (άνθρωπογνωσία) είναι μέρος τής γνώσης του άνθρώπου για τά πράγματα (πραγματογνωσία), για τή φύση· άρα και ή άνθρωπογνωσία υπάγεται στην πραγματογνωσία\*\*.

Παρακάτω έκτίθενται πιό αναλυτικά πώς ξεκίνησε ό Διαφωτισμός και πώς έπηρέασε τή ζωή τής εύρωπαϊκής κοινωνίας κατά τό 18ο αιώνα.

---

\* IMMANUEL KANT, Δοκίμια (μετ. Ε.Π. Παπανούτσου), σ. 42

\*\* Άναστ. Γιανναρά, 'Ο άγγλικός Έμπειρισμός και ό Γαλλικός Διαφωτισμός, Άθήνα 1976, σελ. 23-24.

## Ἡ πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καί ἡ ἐπίδρασή τους στὸν τρόπο σκέψης τῶν διαφωτιστῶν

Οἱ θεαματικές ἀνακαλύψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού κορυφώθηκαν, ὅταν ὁ Νεύτωνας διατύπωσε τὸ νόμο τῆς «παγκόσμιας ἔλξης» (1687), εἶχαν ὀδηγήσει στὴ σκέψη ὅτι: τὸ φυσικὸ σύμπαν εἶναι (ἢ μοιάζει μὲ) μιά πελώρια καλοφτιαγμένη μηχανή, πού λειτουργεῖ σύμφωνα μὲ νόμους φυσικούς. Πολλοὶ στοχαστές τότε — παρακινήμενοι κι ἀπὸ τὴ δυσαρέσκεια γιὰ τὰ τρωτὰ τοῦ λεγόμενου «παλιοῦ καθεστῶτος» (*πρόνοια γιὰ τοὺς λίγους, καταπίεση γιὰ τοὺς πολλοὺς*) — ἄρχισαν νὰ σκέπτονται ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι νόμοι πού ρυθμίζουν καὶ τὴ ζωὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, πού μποροῦν, κατὰ συνέπεια, νὰ ὀδηγήσουν σὲ κοινωνικὴ ἁρμονία. Τὸ μόνο πού χρειάζεται εἶναι νὰ ἀνακαλυφθοῦν οἱ νόμοι αὐτοὶ μὲ τίς νέες ἐπιστημονικὲς μεθόδους\* (πού εἶχαν ὀδηγήσει *σὲ ἐπιτυχία τοὺς ἀστρονόμους καὶ τοὺς φυσικοὺς ἐπιστήμονες*) καὶ νὰ ἀξιοποιηθοῦν πρακτικά.

Παράλληλα μὲ αὐτὴ τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ἀνθρώπινη ἐπιστῆμη πορευόταν ἡ πίστη στὴν ἀνθρώπινη λογικὴ, ὡς πρωταρχικὴ πηγὴ τῆς ἀλήθειας, καθὼς καὶ ἡ πεποίθηση ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ διαρκὴς βελτίωση τοῦ ἀνθρώπου (*μὲ τὴν παιδεία*) καὶ ἡ ἀπεριόριστη πρόοδος τοῦ πολιτισμοῦ\*\*. Ἡ ἐποχὴ πού ἄρχισε, ὅταν ὁ ἐπιστημονικὸς στοχασμὸς εἶχε μεταδώσει τόση αἰσιοδοξία γιὰ τὴν πνευματικὴ ἰκανότητα τοῦ ἀνθρώπου, ὀνομάστηκε ἐπίσης **Αἰώνας τῆς Λογικῆς**. Μερικοὶ ἱστορικοὶ θεωροῦν ἀφετηρία τῆς νέας ἐποχῆς ὄχι τὸ 1688 (*ὅταν δηλαδὴ συνέβη ἓνα σπουδαῖο καὶ ἐνδεικτικὸ νέων τάσεων πολιτικὸ γεγονός, ἢ Ἔνδοξη Ἐπανάσταση*) ἀλλὰ τὸ 1687, ὅταν σημειώθηκε ἓνα σημαντικό ἐπιστημονικὸ ἐπίτευγμα, ἡ διατύπωση τῆς θεωρίας τοῦ Νεύτωνα. Τὰ διασημότερα

---

\* Ἡ μέθοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν διαμορφώθηκε οὐσιαστικὰ στοὺς νεότερους χρόνους καὶ εἶναι **ἐπαγωγικὴ**, πού σημαίνει συλλογιστικὴ πορεία ἀπὸ τίς ἐπιμέρους παρατηρήσεις (*πειράματα, μετρήσεις*) πρὸς τὴ διατύπωση γενικῶν προτάσεων, νόμων. Θεμελιωτὴς θεωρητικὸς τῆς ἐπαγωγικῆς ὑπῆρξε ὁ Φράνσις Μπέικον (FRANCIS BACON, 1561-1626). Αὐτὸς ἀντιδιαστέλλει ἐμφαντικά — μὲ τὸν τίτλο κιάλας τοῦ ἔργου: NOVUM ORGANUM (Νέο ὄργανο) — τὴν **ἐπαγωγικὴ μέθοδο** πρὸς τὴν ἀντιστροφή της, τὴν **παραγωγικὴ**, πού τὴν εἶχε ἀναλύσει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Λογικά ἔργα του, τὰ ὁποῖα στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας εἶναι γνωστὰ μὲ τὸν περιληπτικὸ ὄρο Ὀργανο (Λογικό). Στὴν **ἐπαγωγικὴ μέθοδο** ἀφετηρία εἶναι τὸ συγκεκριμένο, πράγμα ἢ φαινόμενο, ζητούμενο εἶναι τὸ γενικό, ἡ γενικὴ ἀρχή, ὁ νόμος. Αὐτὴ τὴ μέθοδο ἐφάρμοσε ὁ Νεύτωνας καὶ θεωρητικὰ τὴν ὀλοκλήρωσε ὁ Μίλ (J.S. MILL, 1806-1873).

\*\* Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τίτλος τοῦ ἔργου τοῦ Κοντοράε, «Διάγραμμα τῆς ἱστορικῆς εἰκόνας τῆς Προόδου τοῦ Ἀνθρώπου Πνεύματος (1795), παρ' ὄλο πού οἱ συνθήκες συγγραφῆς ἦταν ἰδιαίτερα δυσμενεῖς γιὰ τὸ συγγραφέα, πού βρισκόταν στὴ φυλακὴ, ὅταν ἔγραφε αὐτὸ τὸ σύγγραμμα τῆς αἰσιοδοξίας (1794).

πνεύματα εκείνης τῆς ἐποχῆς ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἐπιτυχίες τῆς ἐπιστήμης δοκίμασαν νὰ βροῦν κατὰ πόσο κάποιοι φυσικοὶ νόμοι ἔχουν ἐφαρμογή σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δράσης· κι εἶναι διάχυτος στὸ στοχασμὸ τοὺς ἑνας εὐδιάκριτος τόνος αἰσιοδοξίας, ὅτι μποροῦν οἱ πληγῆς νὰ θεραπευτοῦν καὶ ἡ κοινωρία νὰ ἀναμορφωθεῖ μὲ τὸν ἀνθρώπινο λόγο. Ἡ αἰσιοδοξία ἐκείνη ἐπρόκειτο νὰ κορυφωθεῖ ἀλλὰ καὶ σοβαρότατα νὰ δοκιμασεῖ μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση (1789).

### 3. Οἱ ἰδέες τοῦ Λόκ καὶ τοῦ Μοντεσκιέ γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ.

Ὅπως εἶδαμε ὁ Λόκ\* (1632-1704) ἀνήκει στοὺς στοχαστὲς ποὺ θεμελίωσαν τὸ Διαφωτισμὸ. Πίστευε ὅτι ἡ πρόοδος τῶν ἀνθρώπων εἶναι βέβαιη, ἐφόσον οἱ ἄνθρωποι θὰ χρησιμοποιοῦν τὸ δρόμο τῆς λογικῆς τους, ἀδέσμευτοι ἀπὸ προκαταλήψεις καὶ φανατισμὸ. Σύμφωνα μὲ τὴν πολιτικὴ θεωρία του οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀπαράγραπτα φυσικὰ δικαιώματα: ζωῆς, ἐλευθερίας, περιουσίας. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι συγκρότησαν κοινωρίες καὶ ὄρισαν κυβερνήσεις, δίδασκε ὁ Λόκ, ἔδωσαν στὶς κυβερνήσεις ἐξουσία ἐκείνες νὰ προστατεύουν αὐτὰ τὰ δικαιώματα. Εἶχε δηλαδὴ, κατὰ κάποιο νόημα, συναφθεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἀρχόμενους καὶ τοὺς ἄρχοντες ἓνα εἶδος συμφωνίας, ἓνα «κοινωνικὸ συμβόλαιον». Ἐν μίᾳ κυβέρνηση δὲν προστατεύει τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν, τότε αὐτοὶ ἔχουν τὸ ἀναπαλλοτρίωτο δικαίωμα νὰ τὴν ἀντικαταστήσουν. Ἡ θεωρία τοῦ Λόκ ἔδινε ἓνα σαφὲς ἐπιχειρήμα γιὰ τὸ δικαίωμα ἀντίστασης καὶ ἐπανάστασης τῶν λαῶν ἐναντίον τῶν τυραννικῶν κυβερνήσεων. Οἱ ἀπόψεις του, σύμφωνα μὲ τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς Ἀγγλίας τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνδοξῆς Ἐπανάστασης (1688), εἶχαν ἀργότερα ἐπίδραση στὴν ἀμερικανικὴ Διακήρυξη τῆς Ἀνεξαρτησίας (1776)\*\*.

Πιὸ γνωστὸς ἐκφραστὴς τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξε ὁ Μοντεσκιέ (CHARLES-LOUIS DE SECONDAT, BARON DE MONTESCIEU, 1689-1755). Ὁ Μοντεσκιέ ἐφάρμοσε τὴ νέα ἐπιστημονικὴ μέθοδο (ἐπαγωγικὴ) στὴν πολιτικὴ ἐπιστήμη. Τὸ 1748 δημοσίευσε τὸ ἔργο ποὺ τὸν καθιέρωσε ὡς ἓναν ἀπὸ τοὺς θεμελιωτὲς τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, τὸ **Πνεῦμα τῶν Νόμων**<sup>4</sup>. Μὲ συγκριτικὴ μελέτη πολλῶν θεσμῶν ἀπ' τὴν ἀρχαιότητα ὡς τὴν ἐποχὴ του, θέλησε νὰ δείξει ὅτι οἱ νόμοι διαμορφώνονται σύμφωνα μὲ τὶς συνθήκες ζωῆς καὶ τὶς ἀνάγκες τῶν κοινωριῶν, καὶ ὑποστήριξε ὅτι πρέπει ἡ κρατικὴ ἐξουσία νὰ

\* Κύρια ἔργα του εἶναι: «Δύο δοκίμια περὶ διακυβερνήσεως» (1689), «Μερικὲς σκέψεις περὶ παιδείας» (1693), «Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη νόηση» (1690), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἓνα ἀπόσπασμα παρατίθεται στὸ τέλος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, σμ. 3.

\*\* Ἄρκει νὰ διαβάσει κανεὶς τὶς πρῶτες παραγράφους τῆς Διακήρυξης τῆς Ἀνεξαρτησίας (1776) γιὰ νὰ ἀναγνωρίσει ἐκεῖ ἰδέες τοῦ Λόκ.

διακρίνεται σέ τρείς επίμερους έξουσίες («διάκριση τῶν έξουσιῶν»): νομοθετική, έκτελεστική, δικαστική, μέ ἀρμοδιότητες ἔτσι κατανεμημένες, ὥστε νά ἐξισορροποῦνται ἀμοιβαία καί νά ἀποτρέπεται ἡ δυνατότητα κατάχρησης τῆς κρατικῆς έξουσίας\*. Οἱ ιδέες τοῦ Λόκ καί τοῦ Μοντεσκιέ ἐπηρέασαν ιδιαίτερα τοὺς ἀνθρώπους πού ἀργότερα σχεδίασαν τὸ ἀμερικανικὸ Σύνταγμα (1787) καί — λίγο μετὰ — τὰ γαλλικὰ Συντάγματα τῆς Ἐπανάστασης.

#### 4. Ἐπεράσπιση τῆς Ἀνεξιθρησκίας

Κύριος ὑπέρμαχος τῆς ιδέας τῆς ἀνεξιθρησκίας ἀναδείχτηκε ὁ Βολταῖρος (FRANCOIS MARIE AROUET, 1694-1778, ψευδώνυμο VOLT-AIRE). Συγγραφέας μέ πνεῦμα καυστικό, ὑπερασπιστὴς ἀκατάβλητος τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψης καί τοῦ λόγου, ἐπιγραμματικὸς ἐκλαϊκευτῆς φιλοσοφικῶν θεωριῶν προβλήθηκε ὡς ὁ διαπρεπέστερος ἀπὸ τοὺς Διαφωτιστές. Ἐξαιτίας τῆς ἐλευθεροφροσύνης του καί τῆς αὐστηρῆς κριτικῆς του συχνὰ περιήλθε σέ προστριβές μέ ἰσχυροὺς παράγοντες τοῦ «παλαιοῦ καθεστῶτος»· γνώρισε καί τὴ Βασίλλη γιὰ ἔνδεκα μῆνες καί ἔμεινε ἐξόριστος στὴν Ἀγγλία τρία χρόνια. Σ' ἓνα ἔργο του διακωμῶδησε τὴν ιδέα ὅτι «ὁ κόσμος μας εἶναι ὁ καλύτερος δυνατὸς κόσμος». Ἡ πιὸ σημαντικὴ ὅμως προσφορά του εἶναι ἡ ἐπίμονη ἐπεράσπιση τῆς ἀνεξιθρησκίας<sup>5</sup>. Ὁ ἴδιος ἦταν ὀπαδὸς τοῦ ντεϊσμοῦ\*\*. Οἱ ντεϊστῆς, συνεπεῖς στὶς ἀπόψεις τους, ἐπέκριναν τίς θρησκευτικὲς διαμάχες καί τίς διώξεις πού προέρχονταν ἀπὸ θρησκευτικὲς διαφορές. Ἐπειδὴ ὁ Βολταῖρος ἦταν τότε ὁ πιὸ δριμύς ἐπικριτὴς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας καί τοῦ φανατισμοῦ πού ἐπικρατοῦσε σ' αὐτὴν, θεωρήθηκε ἄθεος· ὅμως αὐτὸς θεωροῦσε τὴ θρησκευτικὴ πίστη ἀνάγκη καί διατύπωσε ἀποφθεγματικά τὴν ἀποψὴ του λέγοντας: «ἂν δέν ὑπῆρχε Θεός, θά ἔπρεπε νά ἐφεύρουμε ἓνα Θεό».

Ὡς ὀρθολογιστῆς καί σκεπτικιστῆς (ὑποστηρικτῆς τῆς ιδέας ὅτι ὅλα εἶναι σχετικὰ καί γι' αὐτὸ ἀνεκτά) ἀποστρεφόμενος τὸ φανατισμὸ καί τὴ μισαλλοδοξία περισσότερο ἀπὸ καθετὶ ἄλλο. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις θρησκευτικῶν διώξεων μπῆκε στὴ μέση ἀπρόσκλητος, γιὰ νά ὑπερασπίσει τὴ δικαιοσύνη, τὸ δικαίωμα κάθε ἀνθρώπου νά πρεσβεύει ὅποιο

---

\* Θυμίζουμε ὅτι ἡ «διάκριση τῶν έξουσιῶν» δέν ἦταν ιδέα νέα· εἶχε διατυπωθεῖ ἀπ' τὸν Ἀριστοτέλη, πού εἶχε ὀνομάσει τίς τρεῖς έξουσίες ἀντίστοιχα: τὸ βουλευόμενον, τὸ περὶ τὰς ἀρχὰς καί τὸ δικάζον (πολιτικά, 1298a).

\*\* Οἱ ντεϊστῆς (ὀπαδοὶ τοῦ DEISMUS) πίστευαν ὅτι ὁ θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμον καί τοὺς φυσικοὺς νόμους πού τὸν διέπουν, ἀλλὰ δέν παρεμβαίνει στὴ λειτουργία τοῦ κόσμου οὔτε βέβαια στὶς ὑποθέσεις τῶν ἀνθρώπων. Πρέσβευαν ἐπίσης ὅτι δέ χρειάζονται προσευχὲς οὔτε ἔχουν σημασία οἱ τελετές.

δόγμα ἐπιθυμεί. Στό Βολταίρο ἀνήκει ἡ ἀποφθεγματική διατύπωση τῆς πνευματικῆς ἀνεκτικότητος· ἔγραψε σέ κάποιον: «Δέ συμφωνῶ οὔτε μέ μία λέξη ἀπό ὅσα λές, ἀλλά θά ὑπερασπίζω — καί μέ τό τμήμα τῆς ζωῆς μου ἀκόμη — τό δικαίωμά σου ἐλεύθερα νά λές ὅσα πρεσβεύεις».

### 5. Τό αἴτημα γιά ἐλευθερία

Τό αἴτημα γιά τήν ἐλευθερία καί γενικότερα γιά τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ὑπόθεση καθολική τῶν Διαφωτιστῶν. Πρωταγωνιστής ὁμως γιά τό συγκεκριμένο αὐτό ζήτημα ἀναδείχθηκε ὁ Ρουσσό (J.J. ROUSSEAU, 1712-78). Αὐτός συμμαριζόταν πολλές ἄλλες ἰδέες τῶν Διαφωτιστῶν, ἀλλά τίς προσέγγιζε ἀπ' τή σκοπιά τῶν αἰσθημάτων, ὄχι τῆς λογικῆς, γιατί θεωροῦσε ὅτι ἡ λογική μόνη δέν ἀποτελεῖ καλό ὁδηγό στή ζωή τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνιῶν, ἐνῶ τά αἰσθήματα ἀποτελοῦν πιό πηγαία ἔκφραση τῆς ζωῆς\*· καί ὁ ἴδιος ἦταν φύση πλοῦσια σέ συναισθηματισμό. Ἄπ' τά παιδικά του χρόνια γνώρισε πολλές περιπέτειες καί δέν εἶχε ἤρεμη οἰκογενειακή ζωή σχεδόν ποτέ· ἄλλαζε συχνά ἐπαγγέλματα, ἀλλά δέν μπόρεσε νά ριζώσει πουθενά. Γνώρισε συχνά τό θαυμασμό τῶν ἄλλων, ἀλλά ἦταν πολύ δύσκολος στή διατήρηση τῆς φιλίας.

Ὁ Ρουσσό ἔγινε διάσημος ξαφνικά, ὅταν στά 1750 κέρδισε ἕνα διαγωνισμό μέ τό «Δοκίμιο περί τῶν Τεχνῶν καί Ἐπιστημῶν». Μ' αὐτό ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦταν καλός καί ἀγνός, ὅταν ζοῦσε στήν ἀγκαλιά τῆς φύσης, πρῖν φθαρεῖ ἀπ' τόν πολιτισμό του, ὅτι φθείρουν τήν ἀνθρώπινη φύση οἱ κακοί νόμοι, ἡ κακή παιδεία, ἡ κατεστημένη ρωμαιοκαθολική ἐκκλησία, τό ἐμπόριο· ὅτι μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νά ξανακερδίσει τήν ἀγνότητα καί τήν καλοσύνη, ἂν γυρίσει «πίσω στή φύση», ἐλεύθερος ἀπό τίς συμβατικότητες τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς ἀπλοϊκῆς καί εὐγενικῆς ζωῆς βρῆκε πολλή ἀπήχηση στήν ὑψηλή κοινωνία τότε, πού εἶχε κουραστεῖ ἀπ' τή συμβατικότητα καί τήν προσοποίηση.

Ἔνα ἀπ' τά πιό γνωστά βιβλία τοῦ Ρουσσό εἶναι τό **Κοινωνικό Συμβόλαιο** (1762)<sup>6</sup>. Πίστευε ὁ συγγραφέας, ὅπως νωρίτερα ὁ Λόκ, ὅτι ἕνα εἶδος συμφωνίας ἔγινε καί διαρκῶς ἀνανεώνεται (ἢ πρέπει νά ἀνανεώνεται) ἀνάμεσα στό λαό καί τήν Κυβέρνησή του. «Ὅμως ὁ Ρουσσό δέν ἔφτασε στό τελικό συμπέρασμα τοῦ Λόκ, νά δικαιολογεῖ δηλαδή τήν ἐπανάσταση· ἀντίθετα, ἐνῶ υπεράσπιζε τήν ἐλευθερία καί τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀτόμου, ὑποστήριζε ὅτι ὁ πολίτης δεσμεύεται ἀπ' τή Γενική Βούληση, πού δηλώνει τό τί εἶναι καλό γιά τό κοινωνικό

\* Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁ Ρουσσό θεωρεῖται ὡς ὁ πιό χαρακτηριστικός πρόδρομος τοῦ ρομαντισμοῦ.



σύνολο καί πού ἀποκαλύπτεται κάθε φορά μέ δημοκρατικές ἐκλογές.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ Ρουσσό στήν πολιτική ζωή τῆς Γαλλίας ὑπῆρξε μεγάλη· βασικά τίς δικές του ἰδέες ἀσπάζονταν οἱ δημιουργοί τοῦ 1789, ἰδιαίτερα οἱ πιό ριζοσπαστικοί τῆς δεύτερης φάσης τῆς Ἐπανστάσης.

Τίς παιδαγωγικές ἀντιλήψεις του, πού ξεκινοῦν ἀπ' τόν ἀπόλυτο σεβασμό γιά τήν προσωπικότητα τοῦ μαθητῆ, τίς ἐξέθεσε ὁ Ρουσσό στό ἔργο του **Αἰμίλιος**. Πρῶτο δάσκαλο τοῦ ἀνθρώπου θεωρεῖ τήν προσωπική ἐνασχόληση μέ τά πράγματα, τήν προσωπική πείρα. Κι ἔργο ἱερό τοῦ δασκάλου εἶναι αὐτό ἀκριβῶς, νά ὀδηγεῖ σταδιακά τό μαθητή σέ γνωριμία μέ τά πράγματα, γιά νά συζητεῖ ἔπειτα γιά τή φύση τῶν πραγμάτων, τή λειτουργία τους, τήν ἀξιοποίησή τους. Ἡ φύση εἶναι, κατά τήν ἀποψη τοῦ Ρουσσό, σοφή καί αὐτή ὑποδεικνύει πρῶτα ἀπ' ὅλα σεβασμό γιά τήν ἀξιοπρέπεια καί τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου.

### **6. Οἱ Ἐγκυκλοπαιδιστές καί ἡ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ.**

Ἡ ἐγκυκλοπαίδεια ἢ «Συστηματικό Λεξικό τῶν Ἐπιστημῶν, τῶν Τεχνῶν καί τῶν Ἐπαγγελμάτων» ἀποτελεῖ τή συλλογική ἔκφραση τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ψυχή τῆς ἐγκυκλοπαίδειας ὑπῆρξε ὁ Ντιντερό (DENIS DIDEROT, 1713-1784). Αὐτός ἀνέλαβε καί πραγματοποίησε τήν ἰδέα νά ἐκτεθοῦν σέ ἐνιαῖο ἔργο, πού τελικά ἔφθασε στούς 27 τόμους, ὅλες οἱ ἐπιστημονικές ἀνακαλύψεις καί οἱ νέες ἰδέες, πού συγκινοῦσαν τούς προοδευτικούς ἀνθρώπους τῆς ἐποχῆς. Μέ τό συλλογικό αὐτό ἔργο μπόρεσαν ὁ Ντιντερό καί οἱ συνεργάτες του νά διαφωτίσουν τή γαλλική κοινωρία προβάλλοντας ἰδιαίτερα κάποιες θεμελιώδεις ἰδέες: ἀνεξιθρησκία, εἰρήνη, δικαιοσύνη, ἐπιστήμη, ἐλευθερία, ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό δεισιδαιμονίες, προκαταλήψεις, αὐθεντίες<sup>7</sup>. Οἱ διασημότεροι στοχαστές καί ἐπιστήμονες τῆς ἐποχῆς ὑπῆρξαν συνεργάτες τῆς ἐγκυκλοπαίδειας: Κοντιγιάκ, Κοντορσέ, Χόλμπαχ, Χέλβέτιους, ντ' Ἀλαμπέρ (ὁ πιό στενός συνεργάτης τοῦ Ντιντερό τά πρῶτα χρόνια τῆς προσπάθειας). Ἡ συγγραφή καί ἔκδοση τοῦ ἔργου κράτησε πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια (1751-1772): πολλές φορές ὁ DIDEROT ὡς ἐκδότης ἀντιμετώπιζε ἀπαγόρευση ἀπό τό καθεστῶς, ἔχανε λιγόψυχους συνεργάτες, ἀλλά συνέχιζε ἀκατάβλητος· καί τό ἀπαγορευμένο ἔργο κέρδιζε χιλιάδες συνδρομητές σ' ὅλη τή χώρα καί πολύ περισσότερους ἀναγνώστες, ἀκόμη καί μέσα στά ἀνάκτορα, ὅπου στεγαζόταν τό «παλιό καθεστῶς», οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ἐγκυκλοπαίδεια, ἐκδοτικό ἐπίτευγμα ἐκεῖνο τόν καιρό, πρόσφερε ὑπηρεσία μοναδικῆς σπουδαιότητας: διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ· μετέδωσε ἐμπιστοσύνη γιά τήν ἐπιστήμη καί τή νέα τεχνολογία, πού ἔκανε τότε τά πρῶτα βήματά της, ἐνθουσιασμό γιά τίς νέες ἰδέες, ἐπιχειρηματολογία ἐνάντια στά δεινά τῆς τότε κοινωνικῆς κατάστασης, ἰδεολογία γιά μιᾶ ἀστική



επανάσταση, πού επρόκειτο σέ λίγο νά έκδηλωθεῖ, αἰσιοδοξία γιά τήν πρόοδο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας καί τή δυνατότητα βελτίωσης τῆς ἀνθρώπινης φύσης.

### **7. Κοινωνικές ἀλλαγές πού προώθησε ὁ Διαφωτισμός**

ἘΟ Αἰώνας τῶν Φώτων θά μπορούσε νά καυχίεται ὅτι ξύπνησε στίς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων τό ἐνδιαφέρον γιά τή βελτίωση τῆς ζωῆς ὅλων τῶν ἀνθρώπινων ὄντων καί τελικά συνέβαλε νά γίνουν βελτιώσεις σημαντικές στίς ἀνθρώπινες σχέσεις. Συγκεκριμένα:

α. Τά κηρύγματα ἀνεξιθρησκίας βρῆκαν ἀπήχηση καί οἱ διώξεις γιά ζητήματα θρησκευτικά σταδιακά περιορίστηκαν ἢ βασικά σταμάτησαν.

β. Ἀπό διάφορες πλευρές (λ.χ. ἀπό τήν Ἀγγλία, τήν Ἰταλία) ἀκούονταν διαμαρτυρίες γιά τήν κακή κατάσταση τῶν φυλακῶν καί τήν ἀπάνθρωπη μεταχείριση τῶν κρατουμένων. ἘΟ ἰταλός Τσεζάρε Μπεκαρία (CESARE BECCARIA) δημοσίευσε στό Μιλάνο ἕνα «Δοκίμιο περὶ Ἐγκλημάτων καί Ποινῶν» καί διατύπωσε τρεῖς θεμελιακές ἀρχές γιά τό νόημα τῆς ποινῆς καί τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης. ἘΥποστήριξε ὅτι:

(1) Σκοπός τῆς ποινῆς δέν εἶναι ἡ ἐκδίκηση ἀλλά ὁ σωφρονισμός ἐκεῖνου πού διέπραξε ἀδίκημα καί ὁ παραδειγματισμός τῶν ἄλλων· ἄρα, σωστό εἶναι νά ἐπιλέγεται ὄχι ἡ πιό ἐξοντωτική ποινή ἀλλά ἐκεῖνη πού θά ἔχει τό διαρκέστερο ἀποτέλεσμα στή σκέψη καί στή βούληση τοῦ ὀράστη καί τῶν ἄλλων.

(2) ἘΗ δικαιοσύνη πρέπει νά ἐνεργεῖ ἄμεσα, σύντομα· γιὰτί ὅσο πιό σύντομα ἔλθει ἡ ποινή τόσο πιό στενός θά εἶναι ὁ συνειρμός τῶν δύο (ἀδικήματος-ποινῆς) στή σκέψη ὅλων, ὥστε νά ἀποφεύγουν ἀξιοποινες πράξεις.

(3) Τό ἀδίκημα ἀποτρέπεται πιό ἀποτελεσματικά μᾶλλον ὅταν ὑπάρχει ἡ βεβαιότητα κάποιας ποινῆς παρά ὅταν ἐπισειεται ἡ αὐστηρότητα ἀβέβαιης τιμωρίας· ἡ βεβαιότητα μιᾶς μικρῆς ποινῆς ἐνεργεῖ ἀποτρεπτικά πιό πολύ ἀπό μιᾶ μεγάλη ποινή πού θεωρεῖται πιθανή μόνο. Σέ πολλές χῶρες ἄρχισαν νά ἀναθεωροῦν τήν ποινική νομοθεσία πρὸς τό ἀνθρωπινότερο (βελτίωση ὄρων ζωῆς στίς φυλακές, ἐλαφρότερες ποινές κτλ.).

γ. Ἀπό τά διδάγματα τῶν Διαφωτιστῶν ἐπηρεάστηκε ἡ ἐκπαίδευση ὡς θεωρία καί πράξη. Οἱ παιδαγωγοί ἄρχισαν νά χαλαρώνουν τή μεθοδολογία τῆς αὐστηρῆς πειθαρχίας καί σέ διάφορες χῶρες ἄρχισαν προσπάθειες γιά καθολική ἐκπαίδευση. Τό ἀποφασιστικό βῆμα τό ἔκανε σέ λίγο ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση. Μεγάλη ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρουσσό, πού εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι τά παιδιά δέν πρέπει νά ἀντιμετωπίζονται ὡς μικρογραφία τῶν μεγάλων (ἔχουν δικό τους κόσμο καί δική

τους ψυχολογία), ότι δέν πρέπει νά φορτώνονται μέ τίς συμβατικότητα της ζωής της «πολιτισμένης» κοινωνίας, ότι, αντίθετα, πρέπει νά ενθαρρύνονται θετικά, γιά νά εκφράζονται μέ τό δικό τους τρόπο.

δ. Οί κήρυκες τών ανθρώπινων δικαιωμάτων δέν ήταν δυνατό νά άνέχονται τό θεσμό της δουλείας γιά όποιαδήποτε ανθρώπινα όντα, πού άνήκαν σ' όποιαδήποτε φυλή ή θρησκεία. Τό κήρυγμα γιά τήν άπελευθέρωση τών δούλων βρήκε βέβαια αντίσταση, γιατί ό άπάνθρωπος θεσμός είχε συνδεθεί μέ συμφέροντα της τότε ιθύνουσας τάξης (στην Άμερική λ.χ. οί λευκοί χρησιμοποιούσαν τούς δούλους γιά τήν καλλιέργεια τών φυτειών). Ό άγώνας λοιπόν γιά τήν άπελευθέρωση τών δούλων επρόκειτο νά διαρκέσει δεκαετίες (ώς τόν άμερικανικό έμφύλιο πόλεμο κι ως τίς πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας), αλλά τά σπέρματα γιά τήν εξάλειψη της δουλείας — πού ύπήρχαν ήδη στή διδασκαλία τών Σοφιστών και στό κήρυγμα του Χριστού — διαδόθηκαν πολύ μέ τό Διαφωτισμό. Τό άποφασιστικό βήμα κι έδω έγινε μέ τή Γαλλική Έπανάσταση\*, πού κατάργησε τή δουλεία.

### **8. Η οικονομική σκέψη κατά τούς χρόνους του Διαφωτισμού Οί φυσιοκράτες**

Οί άλλαγές στην οικονομική ζωή, πού είχαν άρχίσει από τά χρόνια της Άναγέννησης, συνεχίζονταν άθόρυβα αλλά σταθερά κατά τή διάρκεια του 18ου αιώνα: και επρόκειτο γιά τόσο βαθιές άλλαγές (στό έμπόριο, στή γεωργία, άργότερα στή βιοτεχνία-βιομηχανία), ώστε οί μελετητές νά μιλούν γιά Οικονομική Έπανάσταση (πού προκάλεσε ή βοήθησε και τήν Πνευματική Έπανάσταση). Έμπόδιο στις οικονομικές αυτές εξελίξεις στεκόταν ή παλαιότερη οικονομική άντίληψη του μερκαντισμού\*\*, του άυστηρού δηλαδή κρατικού παρεμβατισμού, πού

\* Στην Έλλάδα ό θεσμός της δουλείας θεωρήθηκε άπαράδεκτος και άπαγορεύτηκε μέ συνταγματική ρήτρα, από τά πρώτα κιόλας βήματα του Άγώνα γιά τήν Άνεξαρτησία (Νόμος της Έπιδαύρου, άρθρο θ').

\*\* Μερκαντισμός όνομάστηκε από τούς αντίπαλους της (τούς «φυσιοκράτες») ή οικονομική πρακτική μάλλον παρά θεωρία, πού είχε επικρατήσει στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες τό 16ο και 17ο αιώνα και ως τόν 18ο. Η μερκαντική οικονομική πολιτική διέφερε από χώρα σέ χώρα, αλλά είχε κάποια κοινά γνωρίσματα:

α. Πλούτο μιάς χώρας θεωρούσαν τό άπόθεμα πού διέθετε ή χώρα σέ πολύτιμα μέταλλα.

β. Κατά συνέπεια, επιδίωκαν νά έχουν ένεργητικό πάντα έμπορικό ισοζύγιο, δηλαδή περισσότερες εξαγωγές προϊόντων παρά εισαγωγές, ώστε τελικά νά εισάγουν πολύτιμα μέταλλα από τό πλεόνασμα του έμπορικού ισοζυγίου.

ρύθμιζε όλη τήν οικονομική ζωή και περιόριζε έτσι τήν ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα τών πρωτοπόρων τής ανερχόμενης τότε αστικής τάξης.

Τέτοιος παρεμβατισμός ήταν αντίθετος μέ τή φύση, διακήρυξαν οι οικονομολόγοι του Διαφωτισμού, πού πρόσβευαν ότι μπορεί και στήν οικονομία νά εφαρμοστεί ό «νόμος τής φύσης», νά επικρατήσει τό φυσικό δίκαιο, πού δέν έμποδίζει τήν ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα. Άπ' τή θεμελιακή αυτή θέση τους ονομάστηκαν **φυσιοκράτες**.

Αυτοί θεωρούσαν ότι ή γεωργία είναι ή πηγή του πλούτου μιάς χώρας και ότι ό πιό θεμελιακός νόμος στήν οικονομική ζωή είναι ή επιθυμία νά είναι ελεύθερη ή διακίνηση τών αγαθών πού παράγει ή γεωργία· ότι, γενικότερα, ή οικονομική δραστηριότητα διαμορφώνεται μέ τόν καλύτερο δυνατό τρόπο, έφόσον εκλείψει κάθε περιορισμός, κρατικός παρεμβατισμός, στήν παραγωγή και διακίνηση τών αγαθών.

Οί πιό γνωστοί φυσιοκράτες είναι οι: Κεναί (FRANCOIS QUESNAY), Νεμούρ (DUPONT DE NEMOURS) και Τυργκό (Turgot). Άλλά ή πιό επιβλητική μορφή στή θεωρητική οικονομία του 18ου αιώνα υπήρξε ό σκοτσέζος Άνταμ Σμίθ (ADAM SMITH, 1723-1790). Έπηρεάστηκε από τούς φυσιοκράτες, αλλά δέ συμεριζόταν μιά βασική θέση τους, τήν πρωταρχικότητα τής γεωργίας· και τουτο ήταν εύλογο, γιατί ή δική του έμπειρία προερχόταν από χώρα πού τότε πλούτιζε από τό παγκόσμιο έμπόριο.

Τό πιό γνωστό έργο του SMITH, «ό Πλούτος τών Έθνών» (1776), άποτελεί τήν πρώτη λεπτομερειακή περιγραφή και άνάλυση τής οικονομικής δραστηριότητας. Ό SMITH διατύπωσε τό νόμο «τής προσφοράς και ζήτησης» και ύποστήριξε ότι αυτός ό νόμος ούσιαστικά ρυθμίζει τήν παραγωγή και τή διακίνηση και τίς τιμές τών αγαθών· άρα, είναι βλαπτική κάθε παρέμβαση στήν οικονομική δραστηριότητα· κατά συνέπεια, ύποστήριξε και ό SMITH (*άντίθετα πρós τήν παλαιότερη μερκαντιλική θεωρία*), ή σωστή οικονομική πολιτική συνίσταται στό νά παρεμβαίνει τό Κράτος όσο μπορεί πιό λίγο στήν οικονομική ζωή τής κοινωνίας.

Ή οικονομική άντίληψη τών φυσιοκρατών και του SMITH βρήκε έπιγραμματική διατύπωση στή φράση: *Laissez-faire, Laissez-passer* (λεσέ-φέρ, λεσέ-πασέ, *άφήστε τούς άνθρώπους νά δρούν ελεύθεροι στήν*

---

γ. Για νά επιτύχουν τό παραπάνω αποτέλεσμα, έφάρμοζαν κρατικό παρεμβατισμό πρós δύο κατευθύνσεις: (1) ενθάρρυνση παραγωγής και έξαγωγής όρισμένων προϊόντων, (2) αποθάρρυνση εισαγωγής άλλων προϊόντων είτε μέ προστατευτικούς δασμούς είτε μέ ένίσχυση τής έγχώριας παραγωγής τών ίδιων προϊόντων.

Κυριότατο λοιπόν γνώρισμα του μερκαντισμού ήταν ό παρεμβατισμός, πού παρεμποδίζει τήν ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα.

οικονομική ζωή, ἀφῆστε τὰ ἀγαθὰ νά διακινουῦνται ἐλεύθερα). Ἡ φύση ὀδηγεῖ ὅλους στίς συμφερότερες οικονομικές πράξεις. Αὐτή ἡ οικονομική θεωρία, σύμφωνη μέ τίς ἀπόψεις τῆς ἀνερχόμενης τότε ἀστικής τάξης, ἐπικράτησε τό 18ο καί 19ο αἰῶνα ὡς οικονομικός **φιλελευθερισμός**: ἀλλά ὀδήγησε καί σέ κοινωνικό ἀδιέξοδο, πού κληρονομήθηκε στούς ἐπόμενους αἰῶνες.

## 9. Ἐπίλογος

Ἡ τόλμη, μέ τήν ὁποία ἔκριναν παλαιούς θεσμούς καί παλαιές ἀντιλήψεις καί σεβαστές αὐθεντίες, ἀλλά καί τὰ κύρια θέματα πού ἀγγιζαν οἱ Διαφωτιστές (*παιδεία, κοινωνική δικαιοσύνη, φυσικά δικαιώματα, θεσμός τῆς δουλείας, ἀνεξιθρησκία κτλ.*), ὅλα αὐτά θύμισαν σέ πολλούς μελετητές ὅτι ὁ Διαφωτισμός τοῦ 18ου αἰῶνα δέν ἦταν τό μοναδικό τέτοιο φαινόμενο πού γνώρισε ἡ Ἱστορία. Στήν κλασική Ἀθήνα (ἀπό τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. καί ὕστερα) οἱ Σοφιστές ὑπῆρξαν σκαπανεῖς ἑνός ἀνάλογου πνευματικοῦ κινήματος, πού ἀμφισβήτησε τήν προτεραιότητα τῆς ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς καί πρόβαλε τή σημασία τῆς παιδείας καί τῆς προσωπικῆς ἀξίας, ἀπαίτησε ἰσονομία, ἀντιπαράθεσε τό νόμο (*καθιερωμένη συνήθεια*) στή φύση καί μίλησε γιά φυσική ὁμοιότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, ἐλευθέρων καί δούλων. Οἱ μελετητές βλέποντας τίς ὁμοιότητες τοῦ νεότερου Διαφωτισμοῦ ὀνόμασαν ἀναδρομικά ἐκεῖνο τό κίνημα τῶν ἀρχαίων Σοφιστῶν **Ἑλληνικό Διαφωτισμό\***.

Τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ τὰ φῶτα μεταδόθηκαν διαμέσου τῶν παροικιῶν στόν ὑπόλοιπο Ἑλληνισμό. Πρῶτα ἔγινε γνωστό τό ὄνομα τοῦ Βολταίρου, ἔπειτα οἱ Ἐγκυκλοπαιδιστές, ἀργότερα οἱ λεγόμενοι Ἰδεολόγοι. Τά μηνύματα τῆς «φωτισμένης» Εὐρώπης συγκίνησαν τοὺς ὑπόδουλους καί ἄρχισε — μέ κυριότερο ἐργάτη τόν Κοραή — ἡ «μετακένωση» τῶν εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν στό ὑπόδουλο ἑλληνικό Γένος, πού προσδοκοῦσε ὅτι ἡ παιδεία θά τοῦ φέροι ἐλευθερία (*προσδοκία ἀνάλογη μέ τή διάχυτη τότε πίστη ὅτι ὁ Γαλλικός Διαφωτισμός εἶχε ἐτοιμάσει τή Γαλλική Ἐπανάσταση*). Οἱ Ἕλληνες βέβαια εἶχαν τότε προβλήματα διαφορετικά ἀπό τοὺς Εὐρωπαίους. Ὅμως ἡ πνευματική κίνηση πού γινόταν ὀλοένα πιό αἰσθητή στόν ἑλληνικό χῶρο ὕστερα ἀπ' τό 1750 κι ὡς τό 1821 εἶχε ἀναλογίες πρός τόν Εὐρωπαϊκό Διαφωτισμό: γινόταν κι ἐδῶ λόγος γιά παιδεία, φιλοσοφία, ἐπιστήμη, ἀρετή, εὐδαιμονία, νόμο, δικαιοσύνη, ἀνεξιθρησκία, ἐλευθερία. Τήν ὀνόμασαν λοιπόν

\* Βλέπε λ.χ. W. Jaeger, Παιδεία (μετ. Γ.Π. Βέρροϊου) 1, 324-68 καί Albin Lesky, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας (μετ. Ἄγ. Τσοπανάκη), σελ. 486-703.

οί ειδικοί έρευνήτες τήν έλληνική πνευματική δραστηριότητα τής περιόδου 1750-1821 **Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Άποτελεί χωριστό κεφάλαιο για μās.**

8

## ΚΕΙΜΕΝΑ ΠΗΓΗΣ

**1** Οί κανόνες μεθοδικής (λογικής) σκέψης του Descartes (άπό τό έργο του **Λόγος περί τής Μεθόδου, μέρος 2ο**) είναι οί έξής (μέ κάποια συντόμηση φραστική):

- α. Νά μήν αποδέχομαι ποτέ μιά ιδέα ώς άληθινή, άν δέν παρουσιάζεται στό νού μου ώς άληθινή μέ τόση σαφήνεια καί εύκρίνεια (*idea clara et distincta*), ώστε νά μή μένει καμιά δυνατότητα νά άμφιβάλλω γι' αύτή. (*Κανόνας τής προφάνειας*).
- β. Νά διαιρώ κάθε σύνθετο πρόβλημα σέ άλλα απλά. (*Κανόνας τής άνάλυσης*).
- γ. Νά κατευθύνω τή σκέψη μου άπό τά άπλούστερα στά συνθετότερα. (*Κανόνας τής σύνθεσης*).
- δ. Νά άναθεωρώ τή σειρά τών συλλογισμών μου, ώστε νά βεβαιώνομαι ότι δέν ύπάρχει κενό ή λάθος στή συλλογιστική πορεία μου. (*Κανόνας τής έπαγωγής*).

**2** 'Η μέθοδος του Νεύτονα διατυπώθηκε άπ' τόν ίδιο στό τρίτο βιβλίο του έργου του **Mathematical Principles of Natural Philosophy** (= Μαθηματικές Άρχές τής Φυσικής Φιλοσοφίας). Σημειώνει εκεί τούς έξής «**Κανόνες Διαλογισμού στή (Φυσική) Φιλοσοφία:**

1. Δέ θά δεχόμαστε καμιά άλλη αίτία για τά φυσικά πράγματα (*φαινόμενα*) εκτός άπό κείνες τίς αίτίες πού είναι άληθινές καί έπαρκείς, για νά έρμηνεύσουν τήν έμφάνιση τών πραγμάτων (*φαινομένων*).

2. Κατά συνέπεια, όφείλομε, όσο είναι δυνατό, τά ίδια φυσικά άποτελέσματα νά τά έρμηνεύουμε μέ τά ίδια αίτια.

3. Οί ιδιότητες τών σωμάτων, πού δέν επιδέχονται αύξηση ή μείωση βαθμού καί πού διαπιστώνεται ότι άνήκουν σέ όλα τά άντικείμενα τών πειραμάτων (*καί παρατηρήσεών*) μας, πρέπει νά θεωρούνται ιδιότητες γενικές όλων τών σωμάτων, όποιωνδήποτε.

4. Στήν πειραματική (*φυσική*) φιλοσοφία άναζητούμε προτάσεις όσο γίνεται πιό άκρивεις καί πιό κοντά στήν άλήθεια, πού συνάγονται μέ γενική έπαγωγή άπό τά φαινόμενα...»

Στούς παραπάνω κανόνες πρέπει νά προστεθεί καί μιά κατηγορηματική δήλωση, πού έχει σημειώσει ό Νεύτονας στις τελευταίες σελίδες του ίδιου έργου:

«Υποθέσεις δέ διατυπώνω (*hypotheses non fingo*): καί ύπόθεση πρέπει νά όνομάζεται κάθε πρόταση πού δέν προκύπτει συλλογιστικά άπό τά φαινόμενα. 'Υποθέσεις, λοιπόν, μεταφυσικές ή φυσικές, για ιδιότητες μηχανικές ή μυστικές, δέν έχουν θέση στήν πειραματική (φυσική) φιλοσοφία.»

§ 2. **Ὅλες οἱ ἰδέες (μας) προέρχονται ἀπό τήν αἴσθηση ἢ τό διαλογισμό.** Ὑποθέτουμε λοιπόν ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναι αὐτό πού ὀνομάζουν *tabula rasa* (*ἄγραφος πίνακας*), ἄδεια ἀπό ὁποιοδήποτε χαρακτηριστικό, χωρίς καμιὰ ἰδέα, ὁποιαδήποτε. Πῶς ὅμως συμβαίνει ἡ ψυχὴ νά δέχεται ἰδέες; Μὲ ποιόν τρόπο ἀποκτᾶ αὐτόν τό θαυμαστό πλοῦτο ἰδεῶν, πού μᾶς παρουσιάζει ἡ πάντα δραστήρια ἀνθρώπινη φαντασία... μὲ μιὰ σχεδόν ἀπειρη ποικιλία; Ἐκεί πού ἀντλεῖ ἡ ψυχὴ ὅλο αὐτό τό ὕλικό, πού ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τήν ὑπόδομή ὄλων τῶν διαλογισμῶν καὶ τῶν γνώσεών μας; Σ' αὐτὰ ἀπαντῶ μὲ μιὰ ἀπλή φράση: **ἀπό τήν ἐμπειρία**· ἐδῶ βρίσκεται τό θεμέλιο ὄλων τῶν γνώσεών μας· ἀπό ἐδῶ οἱ γνώσεις μας παίρνουν τήν πρώτη ἀφετηρία τους. Οἱ παρατηρήσεις πού κάνουμε πάνω σὰ ἐξωτερικά ἀντικείμενα ἢ στὶς ἐσωτερικὲς διεργασίες τῆς ψυχῆς, τίς ὁποῖες ἀντιλαμβανόμεστε καὶ πάνω στὶς ὁποῖες διαλογιζόμαστε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, αὐτές οἱ παρατηρήσεις προσφέρουν στὸ πνεῦμα μας τό ὕλικό ὄλων τῶν σκέψεών μας. Ἐδῶ λοιπόν βρίσκονται, **στήν ἐμπειρία**, οἱ δύο πηγές ἀπὸ ὅπου ἀπορρέουν ὅλες οἱ ἰδέες πού ἔχουμε, ὅσες βέβαια μπορούμε νά ἔχουμε.

§ 3. **Τὰ ἀντικείμενα τῆς αἴσθησης εἶναι μιὰ πηγὴ ἰδεῶν.** Ἀρχίζουμε μὲ τίς αἰσθήσεις μας· καθὼς φτάνουν στὶς αἰσθήσεις ἐρεθίσματα ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά ἀντικείμενα, οἱ αἰσθήσεις συντελοῦν, ὥστε νά μποῦν στὴ ψυχὴ μας χωριστές καὶ εὐδιάκριτες παραστάσεις τῶν πραγμάτων, ἀνάλογα μὲ τοὺς διαφοροειδικούς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα ἐπιδρῶν σέ μας. Ἔτσι ἀποκοτῶμε τίς ἰδέες πού ἔχουμε γιά τό λευκό, τό κίτρινο, τό ζεστό, τό κρύο, τό σκληρό, τό μαλακό, τό γλυκό, τό πικρό καὶ γιά καθετὴ πού ὀνομάζουμε αἰσθητὲς ποιότητες. **Οἱ αἰσθήσεις μας** λοιπόν συντελοῦν, ὥστε νά μπαίνουν ὅλες αὐτές οἱ ἰδέες στὴν ψυχὴ μας· μὲ αὐτό ἐννοῶ ὅτι οἱ αἰσθήσεις κάνουν, ὥστε οἱ εἰκόνες τῶν ἐξωτερικῶν ἀντικειμένων νά μπαίνουν (*νά ἐντυπώνονται*) στὴ ψυχὴ μας. Αὐτὴ ἡ διαδικασία δημιουργεῖ ἐκεῖ τὰ παραπάνω εἶδη τῶν ἀντιλήψεων. Καί, ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ μεγάλη πηγὴ τῶν περισσότερων ἰδεῶν μας ἐξαρτᾶται ὀλοκληρωτικά ἀπὸ τίς αἰσθήσεις μας (*ἀπὸ τὰ αἰσθητήρια ὄργανα*) καὶ φθάνει στὴ νόηση μας διὰ μέσου τῶν αἰσθητήριων ὀργάνων μας, γι' αὐτό τήν ὀνομάζουμε **αἴσθηση γενικά** (*sensation*).

§ 4. **Ἡ λειτουργία τοῦ νοῦ εἶναι ἡ ἄλλη πηγὴ τῶν ἰδεῶν μας.** Ἡ ἄλλη πηγὴ, ἀπὸ ὅπου συμβαίνει ἡ νόηση μας νά δέχεται ἰδέες, εἶναι ἡ ἀντίληψη τῶν ἐσωτερικῶν ἐνεργειῶν τῆς ψυχῆς, ὅταν αὐτὴ στρέφεται πρὸς τίς ἰδέες (*εἰκόνες*) πού δέχτηκε διαμέσου τῶν αἰσθήσεων. Αὐτές οἱ ἐνέργειες, ὅταν γίνονται ἀντικείμενο τῶν διαλογισμῶν τῆς ψυχῆς, παράγουν στὴ νόηση ἕνα ἄλλο εἶδος ἰδεῶν, πού δὲν μποροῦν νά προσέλθουν ἀπὸ τὰ ἐξωτερικά ἀντικείμενα. Τέτοιες ἰδέες — μὴ προερχόμενες ἀπὸ τίς αἰσθήσεις ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ ἐσωτερικὲς διεργασίες τῆς ψυχῆς — ἐκφράζουμε ὅταν λέμε: ἀντιλαμβανόμεθα (= *ἀναγνωρίζω μιὰ εἰκόνα τωρινὴ συνδυάζοντάς την μὲ ἄλλη ὅμοια ἢ ἀντίστοιχη πού θυμᾶμαι ἀπὸ τό παρελθόν*), σκέπτομαι, ἀμφιβάλλω, πιστεύω, διαλογίζομαι, γνωρίζω, θέλω καὶ ὅλα τὰ ἄλλα πράγματα πού δηλώνουν ἐνέργεια τῆς ψυχῆς..., ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ψυχὴ πορίζεται νέες ἰδέες τόσο εὐδιάκριτες ὅσο καὶ οἱ εἰκόνες πού προκαλοῦν στὴν ψυχὴ μας τὰ ἐξωτερικά ἀντικείμενα, ὅταν συμβεῖ νά ἐρεθίζουν τίς αἰσθήσεις μας...

Ἐπειδὴ ὀνόμασα τήν πρώτη πηγὴ τῶν ἰδεῶν μας **αἴσθηση**, θά ὀνομάσω αὐτὴν

ἐδῶ τῆ δεύτερη πηγῇ ἰδεῶν **διαλογισμό** (*διαστοχασμός*), γιατί ἀπ' αὐτῆ τὴν πηγῇ ἡ ψυχὴ δέχεται ἰδέες, πού ἢ ἴδια τίς δημιουργεῖ διαλογιζόμενη (*διαστοχαζόμενη*) πάνω στὶς δικές της ἐνέργειες.....

§ 5. "Ὅλες οἱ ἰδέες μας λοιπὸν προέρχονται εἴτε ἀπὸ τῆ μία πηγῇ εἴτε ἀπὸ τὴν ἄλλη (*sensation or reflection, αἴσθησις ἢ διαλογισμός*).

#### 4 Μοντεσκιέ, Τὸ Πνεῦμα τῶν Νόμων

*Μέρος πρῶτο ('Αποσπάσματα ἀπὸ τὰ κεφάλαια πρῶτο καὶ δεῦτερο:)*

##### α) Γενικά γιὰ τοὺς νόμους

Οἱ νόμοι, μέ τὴν πιὸ πλατιά σημασία τοῦ ὄρου, εἶναι σχέσεις ἀναγκαῖες πού πηγάζουν ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων. Μέ τὸ νόημα αὐτὸ ὅλα τὰ ὄντα ἔχουν τοὺς νόμους τους...

Πάνω ἀπ' ὅλα εἶναι οἱ νόμοι τῆς φύσης, πού ὀνομάστηκαν ἔτσι, γιατί πηγάζουν ἀποκλειστικά ἀπὸ τὴν ὀργάνωσι τῆς φυσικῆς μας ὑπαρξῆς. Γιὰ νὰ τοὺς γνωρίσουμε καλά, χρειάζεται νὰ ἐξετάσουμε ἕναν ἄνθρωπο στὴ φυσικὴ κατάστασι, πρὶν ἀπὸ τὴ συγκρότησι τῆς κοινωνίας...

Ἄμεσως μόλις οἱ ἄνθρωποι συγκροτοῦν μιά κοινωνία, ἐξαφανίζεται τὸ αἶσθημα τῆς ἀδυναμίας τους. Ἡ ἰσότητι πού ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους παύει κι ἐμφανίζεται τὸ κράτος τοῦ πολέμου...

Οἱ ἀτομικὲς δυνάμεις δὲν μποροῦν νὰ ἐνωθοῦν, ἂν δὲν ἐνωθοῦν προηγουμένως ὅλες οἱ θελήσεις. Ἡ ἐνωσι αὐτῶν τῶν θελήσεων εἶναι αὐτὸ πού ὀνομάζουμε «πολιτικὸ καθεστῶς»...

Θὰ ἐρευνήσω ὅλες τίς σχέσεις πού συνολικά σχηματίζουν αὐτὸ πού ὀνομάζουμε **Πνεῦμα τῶν Νόμων**. Δὲν ἔχω χωρίσει τοὺς πολιτικούς νόμους ἀπὸ τοὺς ἀστικούς, γιατί δὲν πραγματεύομαι τοὺς νόμους ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τῶν νόμων.

##### β) Γιὰ τοὺς νόμους πού πηγάζουν ἀπὸ τὸ εἶδος διακυβέρνησις

Ἵπάρχουν τρία εἶδη κυβερνήσεων: δημοκρατικὴ, μοναρχικὴ, ἀπολυταρχικὴ...

Ὁ λαὸς στὴ δημοκρατία εἶναι ἀπὸ ὀρισμένους ἀπόψεις ὁ μονάρχης· ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις εἶναι ὁ ὑπῆκοος. Δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι μονάρχης παρὰ μέ τὴν ψῆφου του, πού ἐκφράζει τὴ θέλησή του. Ἡ θέλησι τοῦ κυρίαρχου λαοῦ εἶναι ὁ κυρίαρχος. Οἱ νόμοι λοιπὸν πού καθιερώνουν τὸ δικαίωμα τῆς ψῆφου εἶναι βασικοὶ σ' αὐτὸ τὸ πολίτευμα. Καὶ εἶναι πραγματικά ἐνδιαφέρον ἐκεῖ νὰ ρυθμίζουν: πῶς, ἀπὸ ποιόν, σέ ποιόν, γιὰ ποιὸ ζήτημα πρέπει νὰ δίδεται ἡ ψῆφος...

Ὁ λαός, πού ἔχει ὑπέρτατη ἐξουσία, ὀφείλει μόνος του καθετὶ πού μπορεῖ νὰ τὸ ἐκτελέσει καλά. Κι ὅ,τι δὲν μπορεῖ, πρέπει νὰ τὸ ἐκτελέσει διαμέσου τῶν ὑπουργῶν του. Οἱ ὑπουργοὶ του δὲν εἶναι γι' αὐτὸν τίποτα, ἂν δὲν τοὺς ὀνομάσει ὁ ἴδιος. Αὐτὸ εἶναι λοιπὸν τὸ βασικὸ ἀξίωμα γιὰ τὴ δημοκρατικὴ κυβερνήσι, ὅτι ὁ λαός ὀνομάζει (*ἐκλέγει*) τοὺς ὑπουργοὺς του....

Ἄν ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὴ φυσικὴ ἰκανότητα πού ἔχει ὁ λαός νὰ διακρίνει τὴν ἀξία (*τοὺς ἀξίους ἡγέτες*), δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ρίξουμε μιά ματιὰ πάνω σὲ κείνο τὸ συνεχές ἀποτέλεσμα ἐπιτυχημένων ἐκλογῶν, πού ἔκαναν οἱ (*ἀρχαῖοι*) Ἀθηναῖοι καὶ οἱ Ρωμαῖοι καὶ αὐτὸ δὲ θὰ τὸ ἀποδώσουμε βέβαια στὴν τύχη...

Οἱ κρατικὲς ὑποθέσεις εἶναι ἀνάγκη νὰ βαδίζουν μὲ ἕναν ὀρισμένο ρυθμό. Ἄλλὰ ὁ λαός ἔχει ἡ πολλὴ ἐνεργητικότητι ἢ πολὺ λίγη. Κάποτε μέ ἑκατὸ χιλιάδες χέρια ἀνατρέπει τὰ πάντα· ἄλλοτε μέ ἑκατὸ χιλιάδες πόδια δὲν προχωράει καλύτερα ἀπὸ τὰ ἔντομα...

(μετ. Γρ. Λιόνη)



5

**Βολταίρου, 'Ανεξιθρησκία**

(λήμμα από τό «φιλοσοφικό λεξικό» του)

Τί είναι ή άνεξιθρησκία; Είναι ίδιο του ανθρώπου. Όλοι μας είμαστε γεμάτοι άδυναμίες και πλάνες: άς παραβλέπουμε ό ένας του άλλου τίς μωρίες — αυτός είναι ό πρώτος νόμος τής φύσης.

Στίς χρηματαγορές του "Αμοστερνταμ, του Λονδίνου ή τής Βομβάης ή τής Βασσόρας ό Πέρσης, ό 'Ινδός, ό Έβραίος, ό Μωαμεθανός, ό Κινέζος, ό Βραχμάνος, ό Όρθόδοξος, ό Καθολικός, ό Προτεστάντης, ό Κουάκερος έμπορεύονται μεταξύ τους: όμως ποτέ δέ θά τραβήξει ό ένας στόν άλλο μαχαίρι, γιά νά τόν πάρει μέ τή θρησκεία του .....

..... Είναι φανερό πώς κάθε άνθρωπος πού καταδιώκει τό συνάνθρωπο και άδελφό του, γιατί δέ συμφωνούν οί γνώμες τους, είναι ένα τέρας. Κι ώς εδώ πάει καλά. Οί κυβερνήσεις όμως, οί δικαστές, οί ήγεμόνες πώς θά μεταχειριστούν αυτούς πού άκολουθούν άλλο θρήσκευμα άπ' τό δικό τους; "Αν πρόκειται γιά κραταιούς Ξένους, θά κάνουν ό,τι κι ό Φραγκίσκος ό 1ος, ό χριστιανικότατος βασιλιάς πού συμμάχησε μέ τούς μουσουλμάνους εναντίον του καθολικότατου Καρόλου του Πέμπτου. Ό ίδιος ό Φραγκίσκος ό 1ος θά δώσει χρήματα στους Λουθηρανούς τής Γερμανίας, γιά νά τούς βοηθήσει στήν εξέγερσή τους εναντίον του αυτοκράτορα: στή χώρα του όμως θ' άρχισει νά καίει, όπως ήταν συνήθεια, τούς Λουθηρανούς. Στή Σαξονία τούς χρηματοδοτεί από πολιτική σκοπιμότητα, στό Παρίσι τούς καίει, πάλι από πολιτική σκοπιμότητα. Τί θά συμβεί όμως;

Οί διωγμοί γίνονται μέσο προσηλυτισμού: σέ λίγο ή Γαλλία θά γεμίσει νεοφώτιστους προτεστάντες. Στήν αρχή θά τούς κρεμούν, ύστερα όμως θά κρεμούν αυτοί. Θ' άρχισει ό έμφύλιος πόλεμος, έπειτα έρχεται ή νύχτα του Άγίου Βαρθολομαίου, (1572) κι έτσι ή γωνιά αυτής τής γής θά ξεπεράσει σέ φρίκη ό,τι άρχαίοι και νέοι έχουσαν πεί γιά τήν κόλαση.

"Αμυαλοι, πού δέν μπορέσατε νά λατρέψετε άγνά τό Θεό πού σάς έπλασε! Ούτε ποτέ σας; άμοιροι, ώφεληθήκατε άπ' τό παράδειγμα πού έδωσαν οί άπόγονοι του Νωε, οί Κινέζοι λόγιοι, οί Πέρσες ζωροαστρικοί και τόσοι άλλοι σοφοί! **Θηρία πού τρέφεστε μέ προλήψεις**, όπως ό κόρακας τρέφεται μέ ψοφίμια! Τό 'παμε και θά τό ξαναπούμε: άν, στόν τόπο σας, έχετε δυό θρησκείες, θά φαγωθούν μεταξύ τους: άν έχετε τριάντα, θά ζήσουν ειρηνικά...

.... Αυτή ή φριχτή διχόνοια, πού κρατάει εδώ και τόσοους αιώνες, μάς διδάσκει μέ πολύ πείστικό τρόπο ότι έχουμε χρέος άμοιβαίο νά παραβλέπουμε ό ένας τά λάθη του άλλου: τό μεγαλύτερο κακό τής ανθρωπότητας, είναι ή διχόνοια, **κι ένα μόνο βάλαμο ύπάρχει: ή άμοιβαία άνοχή.**

Δέν ύπάρχει άνθρωπος πού νά μή συμφωνεί μ' αυτή τήν άλήθεια, είτε μονάχος και γαλήνιος τή στοχάζεται, είτε τή συζητεί ήρεμα μέ τούς φίλους του. Γιατί όμως τάχα οί ίδιοι άνθρωποι πού παραδέχονται τήν έπιείκεια, τήν άγαθοεργία, τή δικαιοσύνη, νά κατακρίνουν μπροστά στους άλλους μέ τόση κακία αυτές τίς άρετές; Γιατί ποιά λόγο; Για τό λόγο ότι Θεός τους είναι τό συμφέρον τους, κι όλα τά θυσιάζουν στό τέρας αυτό πού λατρεύουν.

Τήν έπιβολή και τή δύναμή μου τίς χρωστώ στήν άγνοια και τήν εύπιστία: πατάω πάνω στά κεφάλια των ανθρώπων πού 'χουν πέσει στά πόδια μου και μέ προσκυνούν: άν κάνουν πώς σηκώνονται και μέ κοιτάζουν κατά πρόσωπο, είμαι χαμένος: πρέπει λοιπόν νά τούς έχεις δεμένους στή γή μέ βαριές άλυσίδες.



“Ετσι σκέπτονταν μερικοί άνθρωποι πού αιώνες φανατισμού τούς είχαν κάνει ισχυρούς.....

“Αν υπήρχε τρόπος νά διαλογοιστεί κανείς μέ συνέπεια πάνω στή θρησκεία.... θά αντίλαμβανόταν πώς όλοι μας έχουμε χρέος νά ανεχόμαστε ό ένας τίς γνώμες του άλλου, γιατί είμαστε όλοι αδύναμοι, άσυνεπείς, εύμετάβολοι, έκτεθειμένοι σέ κάθε λογής πλάνες. “Ενα καλάμι πλαγιασμένο άπ’ τόν άέρα, μέσ’ στή λάσπη ποτέ δέ θά ‘λεγε στό πλαιϊό του, ριγμένο σέ αντίθετη φορά: «Κοίτα πώς σέρνομαι έγώ, έτσι καί σύ νά συρθείς, μέ τόν ίδιο τρόπο. Γιατί άλλιώςτικά, άλίμονό σου, θά κάνω άναφορά νά σέ ξεριζώσουν καί νά σέ κάψουν».

(μετάφραση Δ. Ό. Θοιβιδόπουλου,  
περιοδ. ΕΠΟΧΕΣ, τεύχος 8, Δεκέμβριος 1963)

**6** “Η ιδέα του «κοινωνικού συμβολαίου», μιάς συμφωνίας πού έγινε κάποτε καί μέ κάποιο τρόπο ανανεώνεται (ή πρέπει νά ανανεώνεται) διαρκώς ανάμεσα σέ άρχόμενους καί άρχοντες, ύπάρχει διάχυτη στά κείμενα του Διαφωτισμού. “Έχει όμως ιδιαίτερα συνδεθεί μέ τό όνομα του J.J. Rousseau, πού τιτλοφόρησε έτσι ένα άπό τά βασικά έργα του, τό **Κοινωνικό Συμβόλαιο** (1762). Παραθέτουμε ένα άπόσπασμα άπό τήν άρχή του πρώτου κεφαλαίου:

«Ό άνθρωπος γεννήθηκε ελεύθερος μά είναι παντού άλυσοδεμένος. Καί εκείνος άκόμα πού πιστεύει τόν εαυτό του κύριο τών άλλων είναι ώστόσο σκλάβος πιότερος άπ’ αυτούς. Πώς έγινε τούτη ή μεταβολή; δέν τό ξέρω. Καί τί μπορεί νά τήν κάνει νόμιμη; Τούτο τό πρόβλημα, θαρρώ, μπορώ νά τό λύσω. “Αν υπολόγιζα μόνο τή δύναμη καί τίς συνέπειές της, θά ‘λεγα: “Όσο ένας λαός έξαναγκάζεται νά ύπακούει καί ύπακούει, κάνει καλά: μόλις όμως μπορέσει νά άποτινάξει τό ζυγό καί τόν άποτινάζει, κάνει καλύτερα. Γιατί, άφού ξανακερδίζει τή λευτεριά του μέ τό ίδιο δικαίωμα (μέ τόν ίδιο τρόπο) πού του τήν άρπαξαν, ή είναι δίκιο νά τήν ξανακερδίσει ή ήταν άδικο νά του τήν άφαιρέσουν.

Μά ή κοινωνική τάξη είναι δίκαιο ιερό, πού άποτελεί τή βάση γιά όλα τά άλλα δικαιώματα. **Όστόσο τό δίκαιο αυτό δέν προέρχεται άπό τί φύση. Στηρίζεται σέ συμφωνίες. Θά έξεστάσουμε λοιπόν αυτές αυτές άπό συμφωνίες.** “Αλλά πιό μπροστά όφείλω νά άποδείξω αυτά πού άνέφερα παραπάνω».

(μετάφραση Δανάης καί Νίκου Κουχτσόγλου)

**7** **Ντιντερό, Πολιτική Αύθεντία**  
(λήμμα άπό τήν Έγκυκλοπαίδεια)

Κανένας άνθρωπος δέν πήρε άπό τή φύση τό δικαίωμα νά κυβερνάει τούς άλλους. “Η έλευθερία είναι δώρο του Ούρανού καί κάθε άτομο του ίδιου είδους έχει δικαίωμα νά τήν άπολαύσει άμεσα, όπως άποδέχεται καί άπολαμβάνει τή λογική.

“Αν ή φύση έχει δημιουργήσει κάποια αύθεντία, αυτή άσφαλώς είναι ή πατρική έξουσία: κι αυτή όμως έχει τά όριά της καί μέσα στό κράτος τής φύσης τελειώνει κι αυτή ή αύθεντία μόλις τά τέκνα είναι σέ θέση νά αύτενεργούν καί νά αυτοκαθοδηγούνται.

5 Κάθε άλλη αὐθεντία προέρχεται από άλλη πηγή, ἐκτός ἀπό τή φύση. "Αν ἐξετάσει κανείς τήν αὐθεντία καλά, θά διαπιστώσει ὅτι αὐτή ἀνατρέχει πάντα σέ μιά ἀπό τίς ἀκόλουθες δυο πηγές: ἡ στή δύναμη καί τή βία.... ἡ στή συναίνεση αὐτῶν πού ἔχουν ἀποδεχτεῖ τήν αὐθεντία μέ ἓνα συμβόλαιο πού ἔγινε (ἡ ὑποτίθεται ὅτι ἔγινε) ἀνάμεσα σέ κείνους πού ἀναγνωρίζουν τήν αὐθεντία καί ἐκείνον στόν ὁποῖο ἔχει ἀναγνωριστεῖ ἡ αὐθεντία.

"Ἡ δύναμη πού ἀποκτάται μέ τή βία δέν εἶναι παρά σφετερισμός, πού δέ διαρκεῖ παρά ὅσο ἡ δύναμη... "Ὡστε, ἂν οἱ ἄλλοι μέ τή σειρά τους γίνουν πιό δυνατοί καί μπορέσουν νά ρίξουν τή δουλεία (τήν αὐθεντία τῆς δύναμης), ἐνεργοῦν τόσο σωστά καί δίκαια ὅσο ὁ ἄλλος πού τούς εἶχε ἐπιβάλλει τήν τυραννία εἶχε πράξει ἄδικα...

"Ἡ δύναμη πού προέρχεται ἀπό τή συγκατάθεση τῶν λαῶν προϋποθέτει ἀπαραίτητα συνθήκες πού νά καθιστοῦν τή νόμιμη χρήση τῆς ὠφέλιμη στήν κοινωνία, συμφέρουσα στό δημοκρατικό πολίτευμα, καί νά τήν καθορίζουν καί νά τήν περιορίζουν μέσα σέ κάποια ὅρια. Γιατί ὁ ἄνθρωπος οὔτε μπορεῖ οὔτε πρέπει νά ὑποτάσσεται σ' ἓναν ἄλλο ἄνθρωπο ὀλοκληρωτικά καί κυρίως ἀνεπιφύλακτα ..... ἡ ὑποταγή αὐτή (τῶν πολλῶν σέ ἓναν ἄρχοντα, σωστό εἶναι) νά γίνεται μέ λογική καί μέ μέτρο, ὄχι τυφλά καί χωρίς ἐπιφύλαξη...

Κάθε ἄλλη ὑποταγή εἶναι ἐγκλημα εἰδωλολατρίας: τό νά κλίνει κανείς τό γόνατο μπροστά σ' ἓναν ἄνθρωπο ἢ μιά εἰκόνα δέν εἶναι παρά μιά πράξη ἐξωτερική, γιά τήν ὁποία ὁ πραγματικός θεός, πού ζητάει τήν ψυχή καί τό πνεῦμα, δέν ἐνδιαφέρεται καθόλου...

Καί ἡ αὐθεντία αὐτή (τοῦ ἄρχοντα) περιορίζεται ἀπό τούς νόμους τῆς φύσης καί τοῦ Κράτους. Ὁ ἄρχοντας λοιπόν δέν μπορεῖ νά διαθέσει τήν ἐξουσία του καί τούς ὑπηκόους του χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ ἔθνους καί ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἐκλογή, πού ἔχει σημειωθεῖ στό συμβόλαιο τῆς ὑπακοῆς...

Οἱ ὅροι αὐτῆς τῆς συνθήκης εἶναι ποικίλοι στά διάφορα κράτη, ἀλλά παντοῦ τό ἔθνος ἔχει τό δικαίωμα νά διατηρήσει ἀπέναντι στόν καθένα τό συμβόλαιο πού ἔκανε: καμιά δύναμη δέν μπορεῖ νά τό ἀλλάξει καί, **ὅταν τό συμβόλαιο δέν ἐφαρμόζεται πιά, τότε τό ἔθνος ἐπιστρέφει στό ἀρχικό του δικαίωμα** καί στήν πλήρη ἐλευθερία του νά ψηφίζει ἓνα καινούριο συμβόλαιο μέ ὅποιον καί ὅπως τοῦ ἀρέσει...\*

\* Ὅπου δέν ἀναφέρεται μεταφραστές ἢ μετάφραση ἔχει γίνει ἀπό κάποιο ἀπό τά μέλη «ομάδας ἐργασίας» πού ἐτοίμασε τό βιβλίο ὅλο.

## ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

### **Νεοελληνικός Διαφωτισμός**

*«'Αναγνώστα αγαπητέ, ὅποιος κι' ἂν εἶσαι, σέ παρακα-  
λῶ νά στοχασθῆς ἄρκετά, πρῶτον ἄλλο σου τὴν ὑπόθε-  
σιν καὶ ἔπειτα νά ἀναγνώσῃς ταῦτα τὰ ὑστερινὰ κατεβα-  
τά τοῦ πονηματός μου, νά στοχασθῆς, λέγω, ὅτι τὸ  
πράγμα εἶναι κοινόν, ὅτι ἡ τιμὴ σου, ἢ εὐτυχία σου καὶ ἡ  
ζωὴ σου κρέμονται ἀπὸ τὸν ὀρθόν στοχασμὸν σου.*

**ΑΝΩΝΥΜΟΥ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟΣ,**  
*Ἑλληνικὴ Νομαρχία.*

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ✓ 1 Α.Ε. Βακαλόπουλος, 'Ιστορία του Νέου Έλληνισμού, τ.Δ, Θεσσαλονίκη, 1973
- ✓ 2 Α.Ε. Βακαλόπουλος, Πηγές της 'Ιστορίας του Νέου Έλληνισμού, 2, Θεσσαλονίκη 1977.
3. Γ. Βαλέτας, ό Νεοελληνικός διαφωτισμός, περιοδ. «Σύγχρονα Θέματα, τευχ. 1,2, 'Αθήνα, 1962.
4. Λ.Ι. Βρανούσης, Ρήγας, «Βασική βιβλιοθήκη», άρ. 18, 'Αθήνα, 1957.
- ✓ 5. Μ.Ι. Γεδεών, 'Η Πνευματική κίνησης του Γένους κατά τόν ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα έκδοτική φροντίδα, "Αλκης 'Αγγέλου-Φίλιππος 'Ηλιοϋ, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα 1976.
- ✓ 6. Κ.Θ. Δημαράς, Νεοελληνικός Διαφωτισμός, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα, 1977.
- ✓ 7. Κ.Θ. Δημαράς, 'Ιστορία τας Νεοελληνικής Λογοτεχνίας τ.Α, έκδοτική 'Εταιρεία «'Ικαρος».
8. Κ.Θ. Δημαράς, ό Κοραής και ή εποχή του, «Βασική βιβλιοθήκη», άρ. 9, 'Αθήνα, 1958.
- ✓ 9. 'Ιστορία του Έλληνικού Έθνους, τ. ΙΑ, «'Εκδοτική 'Αθηνών», 1975.
- ✓ 10. Καρρας, Καίρης-Κούμας, (GUTENBERG, 1977.)
- ✓ 11. 'Ιώσηπος Μοισιόδακας, 'Απολογία, επιμελ. "Αλκης 'Αγγέλου, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα, 1976.
12. Ε.Π. Παπανουτσος Νεοελληνική Φιλοσοφία, τ.Α «Βασική βιβλιοθήκη», άρ. 35, 'Αθήνα, 1959.
- ✓ 13. Ρήγας, Σχολείον τών ντελικάτων έραστών, επιμ. Π.Σ. Πίστας, «έκδοτική «'Ερμής», 1971.
- ✓ 14. Δανιήλ Φιλίππιδης-Γρηγόριος Κωνσταντάς, Γεωγραφία Νεωτερική περί της 'Ελλάδος, επιμελ. Αίκ. Κουμαριανου, έκδοτική «'Ερμής», 'Αθήνα, 1970.
- ✓ 15. G.P. HENDERSON, 'Η αναβίωση του Έλληνικού στοχασμού, μετάφραση Φ. Κ. Βώρου, έκδοση 'Ακαδημίας 'Αθηνών, 'Αθήνα, 1977.

### **Διευκρίνιση:**

Οί άστερίσκοι δηλώνουν ότι ύπάρχει διευκρινιστική ύποσημείωση στην ίδια σελίδα, οί αριθμητικοί δείκτες παραπέμπουν σέ κείμενα πηγές στό τέλος του σχετικού θέματος.

## ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

### *Εισαγωγικό Διάγραμμα*

Ο Εύρωπαϊκός διαφωτισμός είχε απήχηση και στον υπόδουλο Έλληνισμό, παροικιακό και τουρκοκρατούμενο. Σιγά-σιγά διαμορφώνεται στον Έλλαδικό χώρο στα μισά του ΙΗ' αιώνα και τις αρχές του ΙΘ' (1750-1821) μία πνευματική κίνηση, ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός\*, μέσα στα πλαίσια της Εύρωπαϊκής παιδείας, με αντικειμενικό σκοπό την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης, που θά οδηγήσει στην εθνική αποκατάσταση.

Τό φαινόμενο αυτό παρουσιάζεται στην Ελλάδα με σχετική καθυστέρηση.

Ένω ό Εύρωπαϊκός ΙΗ' αιώνας είναι ή εποχή της πλατιάς ανάπτυξης των επιστημών, ιδίως των φυσικών, της καλλιέργειας των έθνικων γλωσσών και της αναζήτησης του αρχαίου κόσμου, ό Έλληνικός ΙΗ' αιώνας είναι, έξαιτίας των ιδιόρρυθμων συνθηκών, που ζοῦσαν τότε οί Έλληνες, ό αιώνας της άφύπνισης και της προπαρασκευής.

“Ως τις αρχές του ΙΗ' αιώνα ή εύρωπαϊκή σκέψη παρέμεινε σχεδόν άγνωστη στον Έλληνικό χώρο. Μόλις τότε ό Έλληνικός κόσμος και ιδίως ό Έλληνισμός της διασποράς, που βρισκόταν στίς Παρίστριες Ήγεμονίες, είτε έξω, στή Βουδαπέστη και στή Βιέννη, μακριά άπ' τήν επίδραση του άσιάτη δυνάστη, άρχισε νά γνωρίζει τήν Εύρωπαϊκή σκέψη, νά στρέφει τά βλέμματά του στή “φωτισμένη” Εύρώπη.

---

\* Ανάλογη πνευματική κίνηση μέ πολλές αναφορές στή θρησκεία και τήν παιδεία και μέ έκδηλο κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο εκδηλώθηκε και στήν κλασική Άθήνα τό δεύτερο μισό του 5ου αιώνα. Έκφραστες της ήταν οί Σοφιστές και ό Σωκράτης. Αναδρομικά οί νεώτεροι ιστορικοί όνόμασαν έκείνη τήν πνευματική κίνηση Έλληνικό Διαφωτισμό.

Στήν ἀναγεννητική αὐτὴ προσπάθεια συνέβαλαν πολλοὶ παράγοντες, κοινωνικοί, οικονομικοί κ.ά., ὅπως ἡ ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν κέντρων στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, καθὼς καὶ ἡ δημιουργία ἐμπορικῶν παροικιῶν στοῦ ἐξωτερικό (στὴ Βιέννη, στὴν Τεργέστη, στοῦ Βουκουρέστι, στοῦ Λιβόρνο κ.ά.). Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κέντρα οἱ ἰδέες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ βρῆκαν γόνιμο ἔδαφος καὶ ἀνταποκρίθηκαν στὶς ἀναζητήσεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Φορεῖς τῶν ἰδεῶν ἦταν κυρίως λόγιοι, κληρικοὶ καὶ ἔμποροι. Κορυφαία μορφή καὶ κεντρικὸ πρόσωπο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξε ὁ Ἄδαμάντιος Κοραΐς.

Τὰ πῶς μεγάλα προβλήματα ποῦ ἀπασχόλησαν τοὺς λόγιους ἦταν: α) ἡ γλῶσσα καὶ β) ἡ θέση τῶν νέων φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν μέσα στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία.

Οἱ προοδευτικοὶ λόγιοι, ἐπηρεασμένοι ἀπ' τὶς ἰδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καὶ ἀπ' τὰ κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἐπιθυμοῦν παιδεῖα καθολικὴ, γλῶσσα λαϊκὴ, «μετακένωση» τῶν ἐπιστημονικῶν κατακτήσεων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ δημιουργικὴ ἀφομοίωση τοῦ πνεύματος τῶν ἀρχαίων κλασικῶν.

Οἱ συντηρητικοί, ἀντίθετα, φοβοῦνται τὶς συγκλονιστικὲς ἐπιδράσεις τῆς Εὐρώπης καὶ δεῖχνουν δυσπιστία στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ στὶς θεωρίες τῆς νεότερης φιλοσοφίας. Ἔχουν ἐμπιστοσύνη μόνο στὴν παιδευτικὴ αὐτοτέλεια τῆς πολιτιστικῆς παράδοσης, ποῦ ἔχουν κληρονομήσει, καὶ θέλουν γλῶσσα ἀρχαῖζουσα.

Ὅμως οἱ διαφορὲς προοδευτικῶν καὶ συντηρητικῶν δέν ἦταν μόνο θεωρητικὲς, ἐκπαιδευτικὲς καὶ γλωσσικὲς· εἶχαν καὶ κοινωνικὴ ὑπόδομή. Πρὸς τὸ τέλος μάλιστα τοῦ ΙΗ' αἰῶνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰῶνα, ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς ἐκφράζει καὶ κοινωνικὴ ἀντιδικία. Χαρακτηριστικὸ ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι τὸ κείμενο τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας».

Ἀπ' τὴ μιὰ μεριά οἱ Φαναριῶτες καὶ οἱ Κοτζαμπάσηδες (*διοικητικὴ ἀριστοκρατία*), ἀπ' τὴν ἄλλη οἱ ἐμποροναυτικοὶ κύκλοι καὶ ὁ ὑπόλοιπος λαός. Ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία μέσα στὰ πλαίσια τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους βρισκόταν σὲ δύσκολη θέση. Ὅμως ἡ μεγάλη μάζα τοῦ κλήρου συνοδοιποροῦσε μὲ τὸ δουλωμένο γένος στοῦ δρόμο τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἀναγέννησης.

Μετὰ τὸν Ἄγωνα ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς ἀναστέλλεται καὶ συνεχίζει τὸ ἔργο του ἀπ' τὶς ἀλύτρωτες περιοχὲς ὡς γλωσσικὸ καὶ πνευματικὸ κίνημα.

## 1. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

('Από τό 1600 ὡς τήν ὀλοκλήρωση τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας (1669)): Θρησκευτικός Ἀνθρωπισμός - Ἀναβίωση τῶν φιλοσοφικῶν σπουδῶν.

### Κύριλλος Λούκαρης - Θεόφιλος Κορυδαλεύς

Στή σκοτεινή περίοδο τῶν πρώτων χρόνων μετά τήν ἄλωση τό ὑπόδουλο Γένος φαινόταν καταδικασμένο σέ ἀπομόνωση κάτω ἀπό ἓνα δυνάστη πολιτιστικά κατώτερο. «Ὅλα ἔλειψαν, ὅλα ἐξηφανίσθησαν... πού πλέον σχολεῖα Ἑλληνικά! πού Ἀκαδημῖαι Ἐπιστημονικά! ἢ Πανδημῖαι φιλολογικά! πού διδάσκαλοι, ἢ ἐν συντόμῳ πού γλώσσα Ἑλληνική! Ὅλα ἔπρεπε νά προχωροῦν κατά θυμόν καί κατ' ἀρέσκειαν τῶν κρατούντων»\*.

Οἱ παράγοντες πού βοηθοῦν τό Γένος νά συγκροτηθεῖ καί νά διασωθεῖ εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἡ κοινή γλώσσα, ὁ χῶρος καί ὁ λαός μέ τήν ἱστορική του συνέχεια, οἱ πατροπαράδοτοι θεσμοί καί παραδόσεις, ἡ συλλογική μνήμη τοῦ κοινοῦ παρελθόντος, καί οἱ ἴδιες ἐλπίδες γιά τό μέλλον.

Γύρω στά 1600 — καί λίγο πρῖν καί ἀργότερα — ἠγετικά στελέχη τῆς Ὁρθοδοξίας μέ σπουδές στήν Πάδοβα (*Μελέτιος Πηγάς, Μάξιμος Μαργούνιος, Γαβριήλ Σεβήρος κ.ἄ*), ἀνανεώνουν τό ἀνθρώπινο δυναμικό τοῦ Πατριαρχείου. Ἀνασυγκροτεῖται ἡ Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, πού διαδέχτηκε τήν παλιά Πατριαρχική Ἀκαδημία. Γύρω στά 1625 ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης (1572-1638) καλεῖ τόν Ἀθηναῖο φιλόσοφο Κορυδαλέα στήν Κωνσταντινούπολη καί τοῦ ἀναθέτει τή διεύθυνση τῆς σχολῆς.

Καί οἱ δύο φιλοδοξοῦν νά κάνουν τήν Κωνσταντινούπολη πνευματική ἐστία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὁ Λούκαρης, μεγάλη προδρομική μορφή τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ, θέλησε νά εὐρύνει τήν προσπάθεια, πού λίγα χρόνια πρῖν (1593) εἶχε γίνει ἀπ' τό Πατριαρχεῖο γιά τήν τόνωση τῆς Παιδείας. Ὁργανώνει τήν ἐκπαίδευση, ἰδρύει τυπογραφεῖο ἑλληνικό καί ἀναθέτει στό μοναχό Μάξιμο Καλλιπολίτη τή μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης, γιά νά γίνει τό περιεχόμενό της κατανοητό ἀπ' ὅλους. Ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἀνεβαίνει σέ κύρος καί ἀξία, κρατάει στά χέρια του τήν παιδεία καί τῆς δίνει τήν ὀρμή του\*\*.

\* Γ. Καρᾶ, οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστῆμες στόν Ἑλληνικό ΙΗ' αἰώνα.

\*\* Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας τ.Α', σελ. 48.

“Όμως ή γενναία προσπάθεια του Λούκαρη καταδικάζεται σε αποτυχία, κυρίως γιατί τό Γένος δέ διαθέτει άκόμα ανάλογες δυνάμεις γιά τόσο μεγάλο έργο.

‘Ο Κορυδαλεύς δίνει νέα πνοή στή Σχολή. Παραμερίζει τό θεολογικό πνεύμα, πού επικρατούσε ώς τότε, καί στό κέντρο βάζει τή συστηματική διδασκαλία τής Φιλοσοφίας, μέ τήν έρμηνεία καί τό σχολιασμό τών ‘Αριστοτελικών συγγραμμάτων. ‘Αποτέλεσμα τής διδασκαλίας αύτου του είδους ήταν ένας εκπαιδευτικός προσανατολισμός, πού πήρε τό όνομα «θηρσκευτικός άνθρωπισμός».

‘Η συστηματική άνώτερη εκπαίδευση, πού ήταν άναγκαστικά εκκλησιαστική, τόσο στά γενικά πλαίσια τής όσο καί στους στόχους τής, κοσμοποιοήθηκε σε κάποιο βαθμό, έγινε άνθρωπιστική κατά τούτο: ότι χειραγωγούσε τούς σπουδαστές σε μιά μέθοδο στοχασμού, πού τά κριτήριά του ήταν περισσότερο προϊόν τής άνθρώπινης προσπάθειας γιά έρευνα παρά κάτι «δεδομένο» άπ’ τήν αυθεντία.

‘Ο Κορυδαλεύς μέ τά έργα του πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στή φιλοσοφική παιδεία του “Εθνους: μέ τόν καιρό όμως ή διδασκαλία του γίνεται τροχοπέδη, πού δέν αφήνει τή νεοελληνική σκέψη νά παρακολουθήσει τίς νέες εξελίξεις τής εύρωπαϊκής φιλοσοφίας καί έλεύθερα νά προσπελάσει τά προβλήματα του θεωρητικού στοχασμού.

‘Ο Κορυδαλισμός γιά τούς πιό φωτισμένους δασκάλους του Γένους καταντάει (τόν επόμενο, τό ΙΗ’ αιώνα), συνδυασμό τής σχολαστικής φιλοσοφίας\*.

\* Ε.Π. Παπανούτσος, Νεοελληνική Φιλοσοφία, τ.Α’, σελ. 17.



## 2. ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

### *Εισαγωγικό σημείωμα.*

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπως διαμορφώνεται μέσα στὸν ΙΗ' αἰῶνα κι ὡς τὸν Ἄγωνα, δεῖχνει σαφὴ στροφή πρὸς τὴ γαλλικὴ παιδεία.

Ἔτσι, ἐνῶ ξεκινάει ἀπ' τὸν Ἀγγλο JOHN LOCKE (Λόκ), ὅταν ἀποκρυσταλλώνεται, σφραγίζεται ἀπὸ διαδοχικὲς ἐπιδράσεις τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος: Βολταίρο, Γαλλικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, Ἰδεολόγους\*.

Καί αὐτὴ ἡ ἐπιλογή προτύπων δέν εἶναι τυχαία. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθεροφροσύνης πού χαρακτηρίζει τὸ Βολταίρο, ὁ χαρακτήρας ἀπογραφῆς τοῦ πνευματικοῦ δυτικοῦ κόσμου πού διακρίνει τὴ Γαλλικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, καθὼς καί ἡ προσήλωση στὶς ἀρχές τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος, μέ τὴν ταυτόχρονη ἀποδοκιμασίαν τῆς βίας στὴν ἐφαρμογὴ τῆς, πού ἐμπνέει τὰ ἰδανικά τῶν ἰδεολόγων,\*\* εἶναι στοιχεῖα πού μποροῦν ν' ἀφομοιωθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες γόνιμα καί δημιουργικά σέ συνάρτηση εἴτε πρὸς ὅ,τι εἶχε κληρονομήσει τὸ παρελθόν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἴτε πρὸς ὅ,τι ἀποτελοῦσε αἴτημα τοῦ παρόντος γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη. Ἀντίστοιχα, στὶς τρεῖς φάσεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ διαπιστώνουμε κύριες ἐπιδράσεις: τοῦ Βολταίρου, τῶν Ἑγκυκλοπαιδιστῶν, τῶν Ἰδεολόγων.

### **Α' Προδρομικὴ περίοδος**

*(Ἀπὸ τὸ 1670 ὡς τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή 1774.)*

Στὴν περίοδο αὐτὴ καί ἰδίως στὶς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰῶνα ἔχουν δημιουργηθεῖ καλύτεροι ὄροι γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς παιδείας, ἀλλὰ ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴ διάδοση τῆς ἐκπαίδευσης εἶχε περιορισμένη προέλευση, καθὼς καί περιορισμένη ἀντίστοιχα ἀκτινοβολία. Ἀπ' τὴν πλευρὰ τῶν φορέων τὸν πρῶτο λόγο τώρα ἔχει τὸ ἄτομο. Σέ μιὰ περίπτωση ὁ πλοῦσιος ἔμπορος ἀπ' τὴν Πόλη (*Μανολάκης Καστοριάς*), σέ ἄλλη ὁ φωτισμένος Φαναριώτης ἡγεμόνας στὴ Μολδοβλαχία (*Νικόλαος Μαυροκορδάτος*), σέ ἄλλη ὁ ἔμπορος τῆς παροικίας πού

---

\* Ἰδεολόγοι ὀνομάστηκαν οἱ πολιτικοὶ στοχαστὲς τοῦ τέλους τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, πού εἶχαν ἀνατραφεῖ μέ τὰ ἰδεῶδη τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχαν ζήσει τοὺς ἐνθουσιασμούς τῆς Ἐπανάστασης (1789) καί εἶχαν γνωρίσει τίς πράξεις βίας, πού ἐπακολούθησαν, καί ὕστερα ἀπ' αὐτές εἶχαν ἐμπειρίες ἔμμεναι συνεπεῖς στὶς ἀρχές τῆς Ἐπανάστασης, ἀλλ' ἀποδοκίμαζαν κάθε πράξη βίας.

\*\* Κ.Θ. Δημαρᾶ, ὁ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, 1964, σ. 23 κέ.

θέλει νά βοηθήσει τήν πατρίδα του (ὁ *Μαρούτσης στά Γιάννενα*)· σέ ἄλλη, τέλος, ὁ προοδευτικός μοναχός, (*Μελέτιος Βατοπεδινός*) κ.ο.κ.

Σέ καμία προσπάθεια δέ βλέπουμε νά δραστηριοποιεῖται ἕνα συλλογικό ὄργανο, σέ καμία προσπάθεια ἢ ἐκπαιδευτική πραγμάτωση δέν παίρνει πιό καθολικό χαρακτήρα\*.

Ἀποτέλεσμα τοῦ ζήλου τῶν «φιλογενῶν» αὐτῶν ἀρχόντων, τῆς Ἐκκλησίας, καθώς καί τῶν νέων οἰκονομικῶν συνθηκῶν ἦταν νά ἐξελιχθοῦν ὀρισμένα σχολεῖα σέ ἀξιόλογες ἐστίες παιδείας, στά ὀνομαζόμενα τότε, ὅπως καί σήμερα, γυμνάσια, πού λειτουργοῦν στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα σέ πολλές πόλεις.

Μιά σύγχρονη πηγή, ὁ λόγιος Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος\*\* ἀναφέρει πώς τό 1714 λειτουργοῦσαν σχολεῖα σ' ὅλα τά μέρη τῆς Ἑλλάδας, καί μάλιστα δείχνει εὐχαριστημένος καί υπερήφανος γιά τίς προόδους πού σημειώνουν οἱ συμπατριῶτες του στόν τομέα τῆς παιδείας, μολονότι οἱ ἐλλείψεις εἶναι πολλές καί οἱ συνθήκες τῆς ζωῆς τους καταπιεστικές.

Ἐπίσης στό τετράγλωσσο λεξικό πού ἐξέδωκε τό 1757 στή Βενετία ὁ Γ. Κωνσταντίνου, ἀφοῦ καταδικάζει ὄσους ὀνομάζουν «τό ἡμέτερο γένος... πάντη βάρβαρον, ἀμαθές καί ἔρημον παντοίας σπουδῆς, σχολείων καί ἐπιστημῶν, μῆ εἰδότες οἱ ἀσύνετοι τά τοιαῦτα σχολεῖα πανταχοῦ εἰς τάς ἐπισήμους πόλεις τῆς Ἑλλάδος καί νήσους»\*\*\*, μάς δίνει ἕναν κατάλογο τῶν σχολείων πού λειτουργοῦσαν τήν ἐποχή ἐκείνη.

### Σχολεῖα ἢ Σχολές

Προπορεύονται τά Ἰωάννινα (Σχολή Γκιούνμα καί Μαρούτση), ὅπου ὁ ἱερομόναχος Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, μιά ἀπ' τίς κορυφαῖες, τίς προδρομικές μορφές τῆς νεοελληνικῆς ἀναγέννησης, δίδαξε τά μαθηματικά μέ τό νέο ἐπιστημονικό πνεῦμα, καθώς καί τή φιλοσοφία, ἢ Θεσσαλονίκη, ἢ Κωνσταντινούπολη, ἢ Ἀθήνα καί τό Βουκουρέστι· ἀκολουθοῦν ἢ Καστοριά, ἢ Σιάτιστα, ἢ Μοσχόπολη, ἢ Σμύρνη, ἢ Χίος, ἢ Πάτμος κ.ἄ.

Ἄλλα ὅλα τά παραπάνω σχολεῖα λειτούργησαν σέ κέντρα μ' ἐμπορική κίνηση. Τά προγράμματα τῶν μαθημάτων δέν ἦταν παντοῦ ὀμοίμορφα. Ὑπῆρχε μία ποικιλία ὡς πρός τήν ἐπιλογή τῶν ἀρχαίων καί τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, καθώς καί ὡς πρός τή μέθοδο τῆς διδασκαλίας.

Ἡ διδασκαλία δέν ἐξαντλοῦσε ὅλα τά κείμενα. Ἡ ἐπιτυχία τῆς

\* Ἰστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ', σ. 308.

\*\* HELLADIUS, STATUS PRAESENS ECCLESIAE GRAECAE, σ. 42.

\*\*\* Γ. Καρά, Οἱ φυσικές θετικές ἐπιστήμες στόν Ἑλληνικό 18ο αἰῶνα σ. 15.

έξαρτιόταν απ' τήν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου. Ἐπομένως τά περισσότερα ἑλληνικά σχολεῖα ὡς τίς ἀρχές τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, πρὶν ἀκόμη δηλαδή γίνεαι αἰσθητὴ ἢ συνταρακτικὴ μεταβολὴ τοῦ ἔρχεται μὲ τήν ἐμφάνιση τῶν φιλοσόφων τοῦ διαφωτισμοῦ, συνεχίζουσι τήν παράδοση τῆς παιδείας τοῦ Βυζαντίου\*.

### **Ἐο αἰῶνας τῶν Φαναριωτῶν**

Ἡ παντοδυναμία ὅμως τῆς ἐκκλησίας δέν ἐπρόκειτο νά διαρκέσει. Ἐο ΙΗ' αἰῶνας φέρνει στό προσκήνιο νέες δυνάμεις καί νέες τάξεις, τοὺς Φαναριώτες καί τοὺς ἐμπόρους.

### **Παραδουνάβιες ἡγεμονίες**

Τό 1709 ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος γίνεται πρῶτος Ἑλληνας ἡγεμόνας στή Μολδοβλαχία· ἀρχίζει ἔτσι, ἡ μακρὰ σειρά τῶν Ἑλλήνων, ἡ ἔξελληνισμένων ἡγεμόνων τῶν παραδουνάβιων ἡγεμονιῶν, τήν ὁποία θά τερματίσει στό 1821 ὁ Ἄγώνας τῆς Ἐλευθερίας. Γλωσσομαθεῖς ἀνάμεσα σέ ἀπαιδευτοὺς, οἱ Φαναριώτες, φιλοδοξοῦν νά δημιουργήσουν στίς αὐλές καί στίς ἐπικράτειές τους ὄρους ἀνάλογους μὲ κείνους πού ἐπικρατοῦν στίς δυτικὲς Αὐλές\*\*. Ἡ προτίμησή τους εἶναι ἡ γαλλικὴ παιδεία καί ὁ γαλλικὸς πολιτισμὸς. Διαβάζουν γαλλικά μυθιστορήματα καί ἄλλα ἱστορικά καί φιλοσοφικά ἔργα, μελετοῦν τίς φυσικὲς ἐπιστῆμες καί ἰδίως τήν ἱατρικὴ καί μιμοῦνται τό γαλλικὸ τρόπο ζωῆς. Γενικά, οἱ Φαναριώτες στίς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, πολὺ κοντά στήν καρδιά τῆς Εὐρώπης καί μακριά απ' τήν ἐπίδραση τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀκολουθοῦν τά πρότυπα τῆς «φωτισμένης δεσποτείας» τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν αὐλῶν, γίνονται θερμοὶ φίλοι τῶν γραμμάτων, τιμοῦν καί βοηθοῦν τοὺς λόγιους καί συσταίνουσι σχολεῖα. Ἀκόμη καί στό ζήτημα τῆς γραφῆς τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας δεῖχνονται προοδευτικοί.

### **Ἐμποροί**

Οἱ ἔμποροι απ' τήν ἄλλη μεριά ἐξελίσσονται σέ κύριους μοχλοὺς τῆς παιδευτικῆς ἐξόρμησης καί τῆς ἀπελευθερωτικῆς προετοιμασίας, ἀλλά δέν ἔχουν ἀποκτήσει ἀκόμη ταξικὴ συνείδηση. Πρωτεύει ὁ ὑλικὸς πλοῦτος καί τό ξύπνημα τῶν συνειδησέων πού πραγματοποιεῖται απ' τήν ἀδιάκοπη ἐπαφὴ μὲ τὴ Δύση. Βρίσκονται καί αὐτοί στήν πρωτοπορία γιά τήν ἀνανέωση τῆς παιδείας, ἀλλά δέν ἔχουν ἀκόμη ἡγετικές διαθέσεις, καθὼς οἱ Φαναριώτες.

Ἡ προδρομικὴ αὐτὴ περίοδος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ λαμ-

\* Α. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ', σ. 344.

\*\* Κ.Θ. Δημαρᾶ, Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς, σ. 7.

πρύνεται απ' τις μορφές του Σαμουήλ Χαντζερή, του Ευγένιου Βούλγαρη και του Κοσμά του Αιτωλού\*.

Ο Σαμουήλ Χαντζερής απ' τό 1731, πού έγινε δεσπότης Δέρκων, ως τά 1775 πού πέθανε στή Χάλκη, προώθησε τό Νεοελληνικό Διαφωτισμό και τόν έβαλε στό δρόμο τής έπιστήμης και τής Έθνικής παιδείας.

### Κοσμάς ό Αιτωλός

Τό δρόμο όμως πρός τό διαφωτισμό άνοιξε ό καλόγερος Κοσμάς ό Αιτωλός (1714-1779). Μέ τις μεγάλες του περιοδείες μεταξύ του 1759-1779 στή Θράκη, στή Δυτική Στερεά, στή Δυτική Μακεδονία, στήν Ήπειρο, στήν Άλβανία και στά Έφτάνησα προσπάθησε νά φέρει τήν αγάπη και τή συνοχή ανάμεσα στους Χριστιανικούς πληθυσμούς. Σκοπός του κηρύγματός του ό φωτισμός του Γένους και μέσο για τήν πραγματοποίηση ή ίδρυση σχολείων.

«Δέ βλέπετε, έλεγε, όπου τό γένος μας άγρίευσε απ' τήν άμάθεια και έγίναμεν όλοι ώσάν θηρία; Διά τούτο σās συμβουλευώ νά κάμετε σχολείο. Νά σπουδάσετε και έσεις άδελφοί... Τό σχολείο φωτίζει τούς άνθρωπους».

Λίγους μήνες πρίν απ' τό θάνατό του, κάνοντας άπολογισμό τής ζωής του και του έργου του, γράφει στόν άδερφό του Χρύσανθο. (2 Μαρτίου 1779): «Έως τριάκοντα έπαρχίας περιήλθον, δέκα σχολεία έλληνικά έποίησα, διακόσια διά κοινά γράμματα».

Ο Κοσμάς ό Αιτωλός στάθηκε μέγάλος παιδαγωγός και έθνομάρτυρας του Έλληνισμού.

Μέ τό μαρτυρικό του θάνατο (τόν κρέμασαν έξω απ' τό χωριό Κολικόντασι, κοντά στόν Άψο ποταμό) στις 24 Αύγουστου του 1779 έπισφράγισε τό διαφωτιστικό του έργο.

---

\* Οί πρώτες περιοδείες του Κοσμά του Αιτωλού έγιναν πρίν από τήν Έλληνική επανάσταση του 1770 και οι δύο άλλες ύστερ' απ' αυτή, σύμφωνα μέ τό σημείωμα του Σαυφείρου Χριστοδουλίδη, «Άκολουθία και βίος του όσιου και θεοφόρου πατρός ήμών Κοσμά του ιερομάρτυρος και ίσαποστόλου ψαλλομένη κατά τήν κδ' του Αύγουστου μηνός, εκδ. Β.Π. Σεκοπούλου, Πάτραι 1878, 6.17-20, 24-25. (Α. Βακαλόπουλος, σ. 308 σημ. 1).

## Περίοδος Β': 'Η μεγάλη ώρα του διαφωτισμού.

(από τό 1775 ως τά τέλη του αιώνα)

«Τό σκοτάδι δέ θά σκεπάσει τήν ημέρα».

“Εμβλημα τής εταιρείας\* τών 'Αβλαβών”

‘Η δεύτερη περίοδος του νεοελληνικού διαφωτισμού είναι περίοδος όρμης. Αρχίζει μέ τή συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (1774), \*\*\* και διαρκεί ως τά τέλη του αιώνα.

### Συντελεστές τής ανανέωσης

Συντελεστές τής ανανέωσης ήταν: ή μεταβολή τών ύλικών, τών κοινωνικών συνθηκών και τών αντίληψεων.

Μετά τή συνθήκη οί σκληρές βιοτικές και πολιτικές συνθήκες αναγκάζουν τούς κατοίκους πολλών νησιών ή παραθαλάσσιων Έλληνικών χωρών ν' ακολουθήσουν τούς μακρινούς δρόμους τής θάλασσας και τής ξηράς, μέ προορισμό τά ελεύθερα Εύρωπαϊκά κράτη. Οί ταξιδιώτες αυτοί και οίπραματευτάδες, γυρίζοντας στίς πατρίδες τους, δέ φέρνουν μονάχα πλούτη απ' τίς χώρες τής Εύρώπης, όπου ταξιδεύ-

\* μυστική όργάνωση.

\*\* F Πίσω απ' τά «'Ανθη εύλαβείας» (1708), τήν ποιητική έξόρμηση τών σπουδαστών του Φλαγγιανού Έλληνομουσείου, πού ή λειτουργία του άρχισε στή Βενετία στό 1644 και κράτησε ως τό τέλος του ΙΗ' αιώνα, κρύβεται και κινείται μία μυστική όργάνωση λογίων: ή «Έταιρεία τών 'Αβλαβών». Οί 'Αβλαβείς παρουσιάζονται μ' ένα έμβλημα διαφωτισμού. Μία εικόνα μ' έναν ήλιο όρμητικό, πού άγωνίζεται νά σκίσει τά σύννεφα πού τόν σκεπάζουν, και από κάτω τό ρητό: NON VELAT UMBRA DIEM. Μ' αυτό τό έμβλημα τής πίστης στήν άξία και τή δύναμη του φωτισμού άρχίζει τήν πορεία του ό νεοελληνικός διαφωτισμός. Οί 'Αβλαβείς τής Βενετίας, όσο κι άν χάθηκαν τά ίχνη τους άργότερα, είναι χωρίς άμφιβολία οί πρόδρομοι, οί άφανείς και άπόμακροι προάγγελοι τών Φιλικών. (Γ. Βαλέτας, περιοδ. «Σύγχρονα θέματα» τ. 2, σ. 204-205).

\*\*\* 'Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1768-1774 τέλειωσε μέ τή συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, πού ένας όρος της πρόβλεπε ελεύθερη ναυσιπλοία απ' τή Μεσόγειο πρós τόν Εύξεινο και αντίστροφα για τά Έλληνικά πλοία, πού θά έφερναν ρωσική σημαία. "Ετσι έξυπηρετούνταν τά ρωσικά συμφέροντα από ένα στόλο, πού δέν άνήκε σέ αντίζηλη δύναμη, και πού μπορούσε ίσως νά χρησιμοποιηθεί μελλοντικά γι' αντιπερισσασμούς στήν Τουρκία. Ταυτόχρονα όμως έξυπηρετούνταν τά ελληνικά έμπορικά συμφέροντα μέ τρόπο άμεσο και δραστικό. "Εμμεση συνέπεια ήταν ή επιχειρηματικότητα τών Έλλήνων κεφαλαιούχων νά στραφεί στό έμπόριο και τή ναυτιλία και όχι στή βιομηχανία. (βλ. σχετικά, Βασ. Κρεμμυδά, Εισαγωγή στήν 'Ιστορία τής Νεοελληνικής Κοινωνίας, 1700-1821, 'Αθήνα, 1976 σ. 125-126).

ουν, φέρνουν και τόν πόθο μιας καλλίτερης ζωής, την πεποίθηση ότι την καλλίτερη αυτή ζωή την προσφέρει η παιδεία που είναι μητέρα της ελευθερίας\*. Τά χρήματα και οι νέες ιδέες αναζωογονούν τις φτωχές όρεινες περιοχές.

#### **α. Μεταναστεύσεις—ταξίδια**

Οι μεταναστεύσεις εξάλλου των Έλλήνων στά μεγάλα έμπορικά κέντρα της Νοτιοανατολικής και της Μέσης Εύρώπης καθώς και στά μεγάλα λιμάνια της Μεσογείου, ιδίως μετά την έκρηξη της Γαλλικής Έπανάστασης, δίνουν την εύκαιρία στους Έλληνες ναυτικούς, προπάντων στους Ύδραίους, Σπετσιώτες και Ψαριανούς νά επεκτείνουν τις επιχειρήσεις τους. Στο «Υπόμνημα» του (1803) ο Κοραΐς γράφει: «Καί οι νησιώται, οίτινες κατά τό πλείστον μέρος ήσαν οί άμαθέστεροι του Έθνους, αρχίζουν ήδη νά αισθάνωνται την χρείαν και την άξίαν των φώτων, και σπεύδουσι προθύμως άμιλλώμενοι νά συστήσωσι σχολεία και γυμνάσια εις τάς πατρίδας των».

#### **β. Παροικίες**

Άπ' τό Γιβραλτάρ ως την Όδησό άναπτύσσονται και άκμάζουν έλληνικές παροικίες. Οί πιό αξιόλογες είναι της Βενετίας, της Βιέννης και της Βουδαπέστης. Στή Βενετία, στή Βιέννη, στή Λιψία άνοίγουν έλληνικά τυπογραφεία\*\* και έκδοτικοί οίκοι. Τό βιβλίο γίνεται πιά έμπορική επιχείρηση. Στή Βιέννη εκδίδονται οί πρώτες έλληνικές έφημερίδες, που γίνονται άνάρπαστες άπ' τούς Έλληνες του έξωτερικού και άπ' τούς σκλαβωμένους άδελφούς. Ο Παλλατίδης, ξενιτεμένος γιατρός στή Βιέννη, γράφει: «... Διδάσκαλοι και φιλόλογοι, ιατροί έμπειροι, έμποροι, εκκλησιαστικοί έλλόγμοι έξων εν τη εκλεκτή ταύτη κοινωνία και ειργάζοντο και ενήργουν εις την ήθικήν αναγέννησιν των Έλλήνων».

#### **γ. Ο ρόλος των εμπόρων και ή δημιουργία της άστικής τάξης**

Στό έξωτερικό, στήν κεντρική Εύρώπη και στή Ρωσία, οί Έλληνες έμποροι πλουτίζουν, γνωρίζουν ξένα ήθη και πολιτισμούς, μορφώνονται και μαθαίνουν καλλίτερα τούς άρχαίους προγόνους τους και τόν πολιτισμό τους, που είναι τό βάθρο του εύρωπαϊκού. Έτσι συγκροτείται εκεί μία ισχυρή ελληνική άστική τάξη, που μέλη της ξαναγυρίζουν στίς

\* Κ. Θ. Δημαράς, Ο Κοραΐς και ή εποχή του, σ. 13.

\*\* Τό πιό σημαντικό ελληνικό τυπογραφείο ήταν των Σιατιστινών τυπογράφων Μαρκιδών Πούλιου στή Βιέννη. Στο τυπογραφείο αυτό τυπώθηκε άπ' τό Γεώργιο Βεντόνη, ή «Έφημερίς» 1790, ή πρώτη ελληνική έφημερίδα.

πατρίδες τους, μεταφέροντας πλούτη, νέες αντίληψεις και επαναστατικές ιδέες. Οί έμποροι αὐτοί, αντιπρόσωποι τῆς νέας τάξης πού ἀνεβαίνει παντοῦ στήν Εὐρώπη, θά ἐπιβληθοῦν στόν τόπο τους μέ τά πλούτη τους καί θά ἔρθουν σέ σύγκρουση μέ τίς παλιές «ἡγέτιδες τάξεις».

#### **δ. Ἴδρυση σχολείων, ἐκδόσεις βιβλίων, μελέτη τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν**

Οἱ Φαναριῶτες, πού κατά τήν προηγούμενη περίοδο πρωτοστάτησαν στήν εἰσαγωγή τῶν ἐπιστημῶν καί στήν ἴδρυση σχολείων, εὐθυγραμμίζονται τώρα μέ δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ σαφῶς συντηρητικές.

Ἄλλοι ὅπου ὑπάρχουν ἐμπορικά καί βιομηχανικά κέντρα ἰδρύονται σχολεῖα. Τά πιά ἀξιόλογα εἶναι τῆς Σμύρνης καί τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Χίου, τῶν Ἰωαννίνων, τοῦ Βουκουρεστίου καί τοῦ Ἰασιίου. Μέσα στά δέκα χρόνια (1790-1800) γίνονται τόσα σχολεῖα, μεταφράζονται καί τυπώνονται στήν Ἑλληνική τόσα ξένα βιβλία, ὅσα δέν εἶχαν δεῖ οἱ ἑλληνικές χώρες ὅσοι ἀπ' τήν Ἄλωση, παρατηρεῖ ὁ Κοραΐς. Γι' αὐτό πλημμυρισμένος ἀπό χαρά γράφει στά 1802. «Ἐφθασε, τέλος πάντων, ἡ ὥρα, τήν ὁποῖαν οἱ δυστυχεῖς ἡμῶν πατέρες ἐπεθύμησαν εἰς μάτην».

«Ἡ μελέτη τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς καί τῆς χημείας βρίσκονται στή βάση τοῦ νέου πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ.

Ἡ ἐξάπλωση τῶν ἐφαρμοσμένων ἐπιστημῶν δέν ἔχει πιά σάν μοναδικό σκοπό τόν ἐμπλουτισμό τῶν πρακτικῶν γνώσεων, ἀλλά καί βοηθεῖ στήν ἀνανέωση τῆς θεωρητικῆς σκέψης καί στή δημιουργία μιᾶς νέας ἀντίληψης γιά τή ζωή, φέρνοντας τούς Ἑλληνες λόγιους σ' ἐπαφή μέ τήν ὀρθολογιστική σκέψη τῆς Εὐρώπης».

#### **ε. Φιλοσοφία, παιδαγωγική, σύνδεση μέ τήν ἀρχαιότητα**

Ὁ παραδοσιακός ὅρος φιλοσοφία ἀρχίζει νά παίρνει τώρα ἓνα περιεχόμενο διαφορετικό: εἶναι ἡ «ὑγιαίνουσα», ἡ «ἀληθινή», ἡ «ὑγιής», ἡ «πειραματική», ἡ ὅπως λέει ὁ Μοισιόδακας, ἡ «νέωτερη» φιλοσοφία.

Οἱ φυσικοὶ ἤ, ὅπως τούς λένε, οἱ φιλόσοφοι, προσπαθοῦν νά πείσουν τὸ γένος πῶς ἡ φιλοσοφία θά τ' ἀπαλλάξει ἀπ' τή δεισιδαιμονία. Ἡ δίψα γιά μάθηση, καί ἡ ἀνάγκη νά ικανοποιηθεῖ πιά μεθοδικά, παρακινοῦν μερικούς συγγραφεῖς νά ἐνδιαφερθοῦν γιά τά παιδαγωγικά συστήματα τῆς Εὐρώπης. Ὁ Μοισιόδακας δημοσιεύει στή Βενετία στά 1779 τήν πραγματεία του «περί παίδων ἀγωγῆς ἢ παιδαγωγία».

Χαρακτηριστική ἐπίσης εἶναι ἡ τάση τῶν Νέων Ἑλλήνων νά συνδεθοῦν ψυχικά μέ τήν ἀρχαιότητα· δίνουν ἀρχαῖα ἑλληνικά ὀνόματα στά παιδιά τους (Θεμιστοκλής, Ἀλκιβιάδης, Ἀσπασία κτλ.)\* καί στά καράβια

\* Ἀ.Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 662,4



τους\*. Ἡ ἀρχαιολατρία αὐτή δέν εἶναι ἀποτέλεσμα μόνο μελέτης καί θαυμασμοῦ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἀλλά περισσότερο συνέπεια τῆς ἀναγεννητικῆς ὀρμῆς τοῦ Ἑθνους, πού μόλις ἀφυπνίζεται, εἶναι φυσικό νά ζητεῖ νά στηριχθεῖ στά κλασικά πρότυπα.

Ἡ κλασική ἀρχαιότητα καί ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἀντιμετωπίζονται μέ πνεῦμα κριτικό· ἡ χρησιμοποίηση τῆς ζωντανῆς γλώσσας γίνεται αἶτημα μέ θεωρητική, φιλοσοφική καί ἱστορική βάση, ἄμεσα συνδεδεμένο μέ τό πρόβλημα τῆς ἐθνικῆς χειραφέτησης: γιά ν' ἀπελευθερωθεῖ ἡ Ἑλλάδα ἀπ' τήν Ὄθωμανική κυριαρχία, πρέπει νά μορφωθεῖ ὁ λαός· ἄρα πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ γλώσσα του, πού εἶναι ἰκανή νά ἐκφράζει ὅλες τίς ἀνθρώπινες γνώσεις καί ὅλα τά αἰσθήματα.

Ἡ ριζική ὁμως αὐτή μεταβολή τοῦ πνεύματος δέν ἔγινε χωρίς ἐμπόδια.

Ἡ ὁμάδα τοῦ Μοισιοδάκα καί τοῦ Καταρτζή δοκιμάζει ἀντίδραση καί διώξεις. Οἱ συντηρητικοί διανοούμενοι καί τό Πατριαρχεῖο ὑποστηρίζουν τήν ἀρχαϊζουσα.

Στίς προσπάθειες αὐτές τῶν προοδευτικῶν ὄλων τῶν ἀποχρώσεων τό ἔργο τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ κατέχει, μέ τήν εὐρύτητα καί τήν ὠριμότητά του, ἰδιαίτερη θέση.

### **Περίοδος Γ': Ἀνακαινιστική πνοή**

(ἀπό τό 1800 ὡς τό 1821)

Ἡ τρίτη περίοδος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι γεμάτη ἀπ' ὀνόματα μεγάλα καί ἔργα, ἀπό σχολεῖα, ἐκδόσεις πρωτότυπες ἢ σέ μετάφραση, περιοδικά καί γενικά δημιουργική κίνηση. Ἡ στροφή πρὸς τά παιδευτικά ἐνδιαφέροντα γίνεται πιό ἔντονη καί, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, εὐρύνεται ὁ κύκλος τῶν ἀνθρώπων πού συμμετέχουν στήν κίνηση γιά τήν ἀναγέννηση τοῦ ἔθνους. Ἡ παιδεία προσανατολίζεται σταθερά πρὸς τό δυτικό πολιτισμό· τά μαθηματικά καί οἱ φυσικῆς ἐπιστῆμης διδάσκονται σέ πολλά σχολεῖα (ὄχι φυσικά χωρίς ἀντίσταση)· ἡ φιλοσοφική σκέψη γίνεται κριτική καί πνέει παντοῦ φιλελεύθερο πνεῦμα. Ἡ νέα ἐμπορική τάξη ὑπηρετεῖ καί συντηρεῖ τό παιδευτικό κίνημα τώρα πού ἡ ἐπίσημη Ἐκκλησία καί οἱ Ἕλληνες ἡγεμόνες τῶν Παραδουνάβιων ἐπαρχιῶν ὑποχωροῦν ἀπ' τίς προοδευτικῆς τους θέσεις καί ἀναδιπλώνονται σέ συντηρητικότερα σχήματα ἐξαιτίας διαφόρων δυσμενῶν περιστάσεων τοῦ καιροῦ καί τοῦ τόπου. Μεγάλες καί ὀργανωμένες ἐκδοτικῆς προσπάθειες πραγματοποιοῦνται ἀπό πλοῦσιους ἐμπόρους,

\* Ἀ.Ε. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, σ. 662, 5



ὅπως οἱ Ζωσιμάδες. Οἱ ἑλληνικές κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἡ ἑλληνική «διασπορά», εἶναι πυρῆνες, ὅπου ἀναπτύσσεται μέ γοργό ρυθμό τό πρόγραμμα γιά τήν πνευματική, πολιτιστική καί τήν πολιτική ἀνάπτυξη τοῦ ἔθνους καί διοχετεύεται στόν καθαυτό ἑλληνικό Χῶρο. Μέσα σ' αὐτόν, δίπλα σέ παραδοσιακά κέντρα ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Σμύρνη (*Εὐαγγελική Σχολή*), τά Γιάννενα, ἡ Πάτμος, ἔρχονται νά προστεθοῦν τώρα νέα πνευματικά κέντρα, ὅπου χάρις σέ γενναίες χορηγίες Ἑλλήνων ἰδρύονται σχολεῖα, βιβλιοθήκες, τυπογραφεῖα. Τά πιό ἀξιόλογα εἶναι: ἡ Σχολή τοῦ Ζώη Καπλάνη στά Γιάννενα καί ἡ σχολή τῶν Κυδωνιῶν στή μικρασιατική ἀκτῆ. Στήν πρώτη δίδαξε ἀπ' τό 1797 ὡς τά 1820 τά νέα φιλοσοφικά συστήματα καί τίς φυσικές ἐπιστήμες σέ ἀπλή γλῶσσα ὁ Ἄθανάσιος Ψαλίδας, ἡ μεγαλύτερη πνευματική προσωπικότητα τῶν Ἰωαννίνων· στή δεύτερη ἀπ' τό 1800 ὁ Βενιαμίν ὁ Λέσβιος καί ὁ ἀντάξιος μαθητής του Θεόφιλος Καΐρης. «Οἱ φυσικομαθηματικοί αὐτοί ἐπιστήμονες, ὅπως γράφει ὁ μαθηματικός Νίκος Σωτηράκης, στάθηκαν στό ὕψος τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐπιστήμης καί τό ξεπέρασαν μέ πρωτότυπες θεωρίες».

Ἡ Κοραΐς ἀρχίζει συστηματικά τή μεγάλη του ἐκδοτική προσπάθεια, δημοσιεύοντας τά «Αἰθιοπικά» τοῦ Ἡλιοδώρου στά 1804. Ἡ πρόλογος του, πού ἔχει μορφή ἐπιστολῆς πρὸς τό φίλο του Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ἐγκαινιάζει τή σειρά τῶν Προλεγομένων στίς ἐκδόσεις του, πού σέ μεγάλο ποσοστό τιλοφοροῦνται «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί». Μέσα στά πλαίσια τοῦ παιδευτικοῦ προγραμματισμοῦ του τοποθετεῖ ὁ Κοραΐς καί τήν ἐκδοση περιοδικοῦ, γιατί πιστεύει ὅτι θά συντελέσει ἀποφασιστικά καί γοργά στό φωτισμό τοῦ Γένους. Καί πραγματικά στά 1811 πραγματοποιεῖται ἀπ' τόν ἀρχιμανδρίτη Ἰωάννη Γαζή στή Βιέννη ἡ ἐκδοση τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ». Θέληση καί ἐπιθυμία τῶν ἐκδοτῶν καί συνεργατῶν εἶναι ν' ἀποτελέσει τό περιοδικό τό συνεκτικό δεσμό τῶν Ἑλλήνων πού ζοῦν εἴτε στήν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα εἴτε ἔξω ἀπ' τόν Ἑλληνικό χῶρο. Τό αἰσθάνονται σάν (... τό πρόχειρον καί καθημερινόν μέσον διά τοῦ ὁποίου οἱ πεπαιδευμένοι συνομιλοῦσι τρόπον τινά μέ τό ἔθνος...», «... ἔν τῶν ὠφελιμωτέρων καί δρατηριοτέρων ἐπιχειρημάτων περί φωτισμοῦ τῆς πατρίδος...» «... ἔθνικόν, ὠφέλιμον γέννημα καί κτῆμα ἠθικόν»\*. Οἱ ἐκδότες του, ὁπαδοί τῆς νέας γλῶσσας παίρνουν μέρος στή γλωσσική διαμάχη πού ἐπιτείνεται ἰδίως ἀνάμεσα στά 1816 καί 1820. Τήν πιό μεγάλη πολεμική τή δέχεται ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» ἀπό ἕνα ἄλλο περιοδικό πού ἐπίσης ἔβγαλε στή Βιέννη, τήν «Καλλιόπη», ὄργανο τῶν ἀρχαϊστῶν.

Στήν ἐποχὴ αὐτῆ τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας παράλληλα πρὸς τή μέση ὁδὸ πού ἐκπροσωπεῖ ὁ Κοραΐς, ἐκδηλώνονται ἄλλες, ἀκραιές τάσεις: ἀπ' τή μιὰ μεριά οἱ τελειῶς συντηρητικές, οἱ ἀντίθετες πρὸς τό

---

\* (βλ. σχετ. Αἰκατ. Κουμαριανοῦ, περιοδ. Ἑποχές Ὀκτώβρ. 1964, σ. 26).

Διαφωτισμό· καί οι τελείως ριζοσπαστικές άπ' τήν άλλη. Τών τελευταίων σαφείς εικόνες δίνουν τέσσερα έργα, άνωμα: ό «'Ανώνυμος του 1789», ό «Ρωσαγγολάλλος» του 1805, ή «Έλληνική Νομαρχία» του 1806, καί τέλος, οι «Κρίτωνος στοχασμοί». Τό συνηρητικό πνεύμα έκπροσωπείται στήν τότε γραμματεία άπ' τό ψευδώνυμο έργο του 'Αθανάσιου Πάριου: «'Αντιφώνησις προς τόν παράλογον ζήλον των άπό τής Εύρώπης έρχομένων φιλοσόφων (1802).

### 3. ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥΣ

#### 1. Εὐγένιος Βούλγαρης (1716-1806)

Στὴν αὐγὴ τῶν νέων Ἑλληνικῶν διαμορφώσεων ἔχει ἐπικρατήσει ν' ἀναφέρεται τ' ὄνομα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. «Πνεῦμα ὀξύ καὶ εὐστροφῶ, μέ πλούσια ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωση, ἀνθρωπὸς ζωηρός, μέ πολλά καὶ ποικίλα ἐνδιαφέροντα, πολυγνώστης, καλύπτει μέ τὴ μακρὰ ζωὴ του καὶ μέ τὴν πολύτροπὴ δραστηριότητά του ὁλόκληρο τό 18ο αἰώνα\*».

Γεννήθηκε στὴν Κέρκυρα τό 1716. Ἀρχίζει τό καθηγητικὸ του στάδιο στά Γιάννενα καὶ συνεχίζει τὴ διδακτικὴ του δραστηριότητα στὴν Κοζάνη, στό "Ἅγιον Ὄρος (διευθυντὴς τῆς Ἀθωνιάδας Ἀκαδημίας), στὴν Κωνσταντινούπολη. Τό 1762 ἀφήνει ὀριστικὰ τό γεωγραφικὸ χῶρο, πού θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, καὶ ἀρχίζει τὰ ταξίδια. Καταλήγει στή Λιψία τῆς Γερμανίας, γιά νά ἐπιδοθεῖ σέ εἰδικότερες μελέτες καὶ νά τυπώσει τὰ βιβλία του.

Τό 1772 διορίζεται βιβλιοθηκᾶριος καὶ σύμβουλος στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τῆς Μεγάλης Αἰκατερίνης τῆς Ρωσίας. Ἀργότερα χειροτονεῖται μοναχός καὶ ἔπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Σλαβινίου καὶ Χερσῶνας. Ἀπ' τὴ θέση αὐτὴ παραιτεῖται τό 1779 ὑπέρ τοῦ πατριώτη καὶ φίλου του Νικηφόρου Θεοτόκη καὶ γυρίζει στὴν Πετρούπολη. Δύο χρόνια ἀργότερα ἀποσύρεται σέ μοναστήρι· πέθανε τό 1806.

Ἡ συγγραφικὴ του ἐργασία εἶναι ἀπέραντη· συγγράφει πολλά φιλοσοφικά, θεολογικά καὶ ἐπιστημονικά ἔργα· μεταφράζει ἀρχαίους (τό *Βιργίλιο*) καὶ συγχρόνους του ξένους συγγραφείς καὶ καταγίνεται σέ διάφορες μελέτες. Τό βιβλίον ὅμως μέ τό ὄποιο φιλοσοφικά μόρφωσε τό Ἔθνος καὶ ἔγινε διάσημος εἶναι ἡ «Λογικὴ του» (1766)\*\*· Στό σύγγραμμα αὐτό, πού εἶναι γραμμένο στὴν ἀρχαῖζουσα, ὁ Βούλγαρης, καταδικάζει τὴ μονοδιάστατὴ ἐμμονὴ στό στοχασμὸ τῶν ἀρχαίων καὶ ἀναφέρεται σέ δυτικούς φιλοσόφους τοῦ 12' καὶ 13' αἰῶνα (*Καρτέσιο, Νεύτονα, Λόκ κ.ᾶ.*) πού ἀνανέωσαν τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη.

Χαρακτηριστικὴ ἄλλ' ὄχι ἀνεξήγητὴ εἶναι ἡ στάση τοῦ Βούλγαρη ἀπέναντι στό Βολταίρο. Πρῶτος αὐτός ἦ σχεδόν πρῶτος ἔκανε γνωστό τό ὄνομα τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα (τό 1776 μεταφράζει σὴ

\* Ε.Π. Παπανούτσος, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία* τ. Α', σ. 23.

\*\* Ἀναλυτικὲς πληροφορίες γιά τὴ Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη παρέχει ὁ Henderson, Ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ, μέ εἰδικὸ κεφάλαιό του (σελ. 81-95 τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης).

έλληνικά τό «Μέμνονα» τοῦ Βολταίρου καί δύο χρόνια ἀργότερα ἕνα ἄλλο ἔργο του, τό «Δοκίμιον ἱστορικόν καί κριτικόν περὶ τῶν διχονοίων τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας»), καί αὐτός πάλι εἶναι ἀπ' τοῦς πρώτους πού θά ρίξουν ἐπάνω στό Βολταίρο τήν πέτρα τοῦ ἀναθέματος. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ἡ Μεγάλη Αἰκατερίνη, ἰδίως μετὰ τῆ Γαλλική Ἐπανάσταση καί πέρα, διακόπτει τίς σχέσεις της μέ τήν ἐλεύθερη γαλλική σκέψη καί συμφιλιώνεται μέ τοῦς Τούρκους.

Ὁ Βούλγαρης ἐγκαταστημένος στήν Πετρούπολη, γέρος πιά, ὀσφραίνεται τῆ γενική ἀλλαγὴ καί ἀπαρνιέται τίς προοδευτικές ἰδέες πού τοῦ ἦταν τόσο ἀγαπητές στὸν καιρὸ τῆς νιότης του.

Στά 1790, σ' ἕνα γράμμα του πού δημοσιεύεται τὸν ἐπόμενο χρόνο, κατατάσσει τό Βολταῖρο ἀνάμεσα στὰ «μεγάλα καί ἱακουστά ἐπὶ δυσσεβεῖα ὀνόματα».

Ὅπως παρατηρεῖ ἕνας κριτικός, ὁ Βούλγαρης ἦταν ἕνα περίεργο ἀμάλαγμα βυζαντινῆς χριστιανικῆς παράδοσης καί δυτικῆς πολιτισμοῦ.

## Συγγράμματα

1. «Λογική», Λιψία 1766.
2. «Σχεδιάγραμμα περὶ Ἐνεξιθρησκείας», Λιψία 1768.
3. «Περὶ Εὐθανασίας», Πετρούπολις 1804.
4. «Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς» (τ.3) Βενετία 1805.

## 2. Ἰώσηπος Μοισιόδακας (1725-1800)

Γεννήθηκε στὴ Ρουμανικὴ πόλη Τσερναβόδα στά 1725. Φτωχός, ἀλλὰ διψασμένος γιά παιδεία, ταξίδεψε μέσα καί ἔξω ἀπ' τὴν Ἑλλάδα γιά νά μορφωθεῖ. Στά 1752 τὸν βρίσκουμε στὴ Θεσσαλονίκη κι ὕστερα στὴ Σμύρνη. Ἄνικανοποίητος ἀπ' τὴν περιδιάβασή του στά σπουδαῖα ἐκπαιδευτικὰ κέντρα τοῦ τόπου του καί τῆς ἐποχῆς του, στρέφει τὴ ματιά του καί πρὸς τὴ Δύση· ἀλλὰ δέν ἔχει τὰ οικονομικὰ μέσα. «Ὅταν ἐγὼ κατὰ τοῦς 1753», ἀφηγεῖται, «εὕρισκόμηνος ἐν Σμύρνη, ἐζήτηον τὴν ἀντίληψιν\*» τοῦ τότε Σμύρνης καί τῶν λοιπῶν προϊσταμένων, ὥστε νά ὑπάγω εἰς τό Πατάβιον, τί δέν ἔκαμε, τί δέν εἶπεν ὁ Ἱερόθεος ὁ ἐξ Ἰθάκης, ὁ διδάσκαλος τῆς αὐτῆς Σμύρνης, ὥστε νά ἀποτρέψη τὴν ζητουμένην ἀντίληψιν, ὡς καί ἀπέτρεψε τέλος αὐτήν· Ἄθεῖζουσιν, κατεβόα σφαδάζων ὁ ἀνὴρ, ὅσοι σπουδάζουσιν ἐν τῇ Φραγγίᾳ καί μετὰ τὴν ἐπιστροφήν αὐτῶν συναθεῖζουσι καί ἐτέρους». Στά 1765 ὁ ἡγεμόνας τῆς Βλαχίας

\* βόηθεια, προστασία.

Γρηγόριος Γκίκας\* (1764-1766) του αναθέτει τή διεύθυνση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἰασίου.

Στὴν Ἀκαδημία ὁ Μοισιόδακας, φωτισμένος ἄνθρωπος καὶ φορέας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, εἰσάγει μερικές πολὺ σημαντικές καινοτομίες· πρῶτα διδάσκει στὴν ἀπλή γλώσσα<sup>1</sup>, γιὰ νὰ γίνεται ἀντιληπτός ἀπ' τούς μαθητές του· στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά βάζει τούς μαθητές του νὰ μεταφράζουν ἀπλά καὶ ν' ἀναλύουν τὸ περιεχόμενο τῶν κλασικῶν κειμένων· καὶ τὸ σπουδιαότερο, ἀρχίζει τὴ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ὄχι μὲ τὴ λογική, ἀλλὰ μὲ τὰ μαθηματικά<sup>2</sup>. Αὐτός ὁ τελευταῖος νεωτερισμός ἐξοργίζει τούς «γραμματικούς»· στὰ 1777 ὁ Μοισιόδακας παραιτεῖται ἀπ' τὴ θέση του\*, καὶ πηγαίνει στὴ Βιέννη.

Ὁ Μοισιόδακας πίστευε σὲ μιὰ ἀνανέωση τῆς παιδείας μὲ προγράμματα διδασκαλίας προσαρμοσμένα στὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ οἱ προσπάθειές του ἀπέτυχαν. Μόνη χαρὰ καὶ ἀπασχόληση ὡς τὸ θάνατό του (1800) τοῦ μένει ἡ συγγραφή. Μεταφράζει τὴν «Ἠθικὴ φιλοσοφία» τοῦ Ἰταλοῦ φιλοσόφου MURATORI, δημοσιεύει τὴν πραγματεία του «Περὶ παίδων ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία», «σύγγραμμα πραγματικά πολύτιμο γιὰ τὸν Ἕλληνα δάσκαλο καὶ πατέρα τῆς ἐποχῆς του», ὅπως γράφει ὁ Κριαρᾶς, τὴν «Ἀπολογία» του καὶ τέλος μιὰ «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας». Ἡ «Ἀπολογία» ἐκφράζει τὸ Μοισιόδακα ὅσο κανένα ἄλλο ἀπ' τὰ ἔργα του. Δέν πρόκειται γιὰ βιβλίο συστηματικό, ἀλλὰ γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀπ' ὁμιλίες, προσφωνήσεις, ὑποδειγματικά μαθήματα καὶ ἀπολογητικά κείμενα. Εἶναι ἡ πιὸ γνωστὴ πηγὴ γιὰ τὸ πῶς ἀντιλαμβάνονταν ὁ Μοισιόδακας τὴν «ὑγιὴ φιλοσοφία»\*.

«Εἶναι ὑγιὴς φιλοσοφία θεωρία ὀλική, ἥτις ἐρευνᾷ τὰς φύσεις τῶν πραγμάτων ἀεὶ πρὸς τὸ τέλος, ὥστε νὰ συντηρήσῃ τὰ συστήση, τὴν ἀληθινὴν εὐδαιμονίαν, τὴν ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἄνθρωπος, δύναται ν' ἀπολαύσῃ ἐπὶ τῆς Γῆς». (Ἀπ. 96).

Ἀπορρίπτει τὴ σχολαστικὴ ἔπαρση καὶ τίς κούφιες ἰδέες καὶ δέν ἐπιτρέπει νὰ γίνεται καμιὰ ἀναφορὰ σὲ καμιὰ αὐθεντία, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν Πλάτωνα, τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ Leibnitz, τὸ Νεύτονα, ἢ ὅποιονδήποτε ἄλλο. Παραδέχεται ὅτι ἡ «ὑγιὴς φιλοσοφία» περιλαμβάνει πέντε

\* Στὴ Βλαχία ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἔδειξαν ἀκόμη καὶ ντόπιοι ἡγεμόνες καὶ ἰδιαίτερα ὁ Γρηγόριος Γκίκας. Στὰ 1766 ἔκτισε νέο κτίριο, φρόντισε γιὰ τὴν ἐποπτεία τῶν σχολειῶν, γιὰ τὴν πορεία τῶν μαθημάτων καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἀπόρων κτλ. Στὴν Ἀκαδημία Ἰασίου δίδαξαν ἐπιφανεῖς Ἕλληνες διδάσκαλοι: Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας κ.ἄ. Χάρη στὴ μὲρψωση καὶ στὸ κύρος τους ἡ Ἀκαδημία ἀπέκτησε τὴ σπουδαιότητα ἐνός Πανεπιστημιακοῦ κέντρου στὴν ἐγγὺς Ἀνατολή.

\* Ε.Π. Παπανοῦτσος, Νεοελληνικὴ φιλοσοφία, τ. Α' σ. 29.

επί μέρους μαθήσεις: Ἠθική, Μεταφυσική, Φυσική, Μαθηματικά καί αὐτό πού ὀνομάζεται Λογικοκριτική.

“Ολοι ὅμως αὐτοί οἱ τομεῖς, μ’ ἐξαίρεση τή Μεταφυσική χαρακτηρίζονται ὡς σπουδές μέ πρακτικό προσανατολισμό\*.

Μέ τό Μοισιόδρακα «εἰσβάλλει» στό χῶρο τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἡ νεοελληνική σκέψη.

### Συγγράμματα

1. Ἠθική φιλοσοφία, μετ. ἀπ’ τά Ἴταλικά τοῦ φιλοσόφου MURATORI, 1762.
2. Πραγματεία περί παίδων Ἀγωγῆς ἢ Παιδαγωγία, 1779.
3. Ἀπολογία.

### Κείμενα\*\*

**1** Τρεῖς εἶναι οἱ λόγοι κυρίως, ὑπό τῶν ὁποίων προαχθεῖς προέκρινα τό ἀπλοῦν ὕφος ἀπό τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσας).

Ὁ πρῶτος μὲν εἶναι διότι ἡ σαφήνεια, ὡσάκις τά πράγματα ἐκτίθενται ἀπλοϊκῶς, προσλαμβάνει ἐπίτασιν, ὁ δεῦτερος δέ, διότι τά πράγματα ἐκτεθειμένα ἀπλοϊκῶς, γίνονται νοητά καί αὐτοῖς τοῖς μὴ ἀψαμένοις Γραμματικῆς, ὁ τρίτος δέ, διότι καλόν εἶναι τέλος, ὅτι καί οἱ Ἕλληνες αὐτοί νά γράψωσιν εἴτε περί τῶν Ἐπιστημῶν, εἴτε περί πραγμάτων ἄλλων ἐν τῇ τετριμμένῃ, ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ αὐτῶν». (Θεωρία τῆς Γεωγραφίας, σελ., Χ).

**2** «Πάντα τά σχολεῖα κοινῶς τῆς Ἑλλάδος συνηθίζουσι νά προοιμιάζωσι τήν Φιλοσοφίαν ἀπό τῆς λογικῆς, καί μήτε ὁ κλεινός Εὐγένειος αὐτός δέν ἐφάνη ἀντικρουκῶς αὐτῇ τῇ τάξει» (Α, 13).

«Βλέπων τό λοιπόν ἐγῶ αὐτήν τήν ἀξιολογωτάτην πρόοδον τῆς Φιλοσοφίας, καί ἐπιθυμῶν, ὅτι καί τά ἡμέτερα σχολεῖα νά μεθεξωσιν αὐτῆς τῆς προόδου, ἔκρινον νά μιμηθῶ τοῦς Εὐρωπαίους, καί νά προοιμιάσω τήν παράδοσιν τῆς Φιλοσοφίας ἀπό τῆς Μαθηματικῆς» (Α, 25).

«Ἐτεροι δῶα αἰτίαι μέ ἐκίνησαν νά προοιμιάσω τήν παράδοσιν τῆς Φιλοσοφίας ἀπό τῆς Μαθηματικῆς. Ἡ πρώτη εἶναι, διότι ἐνόμισα πῶς, δυνάμει τῆς Μαθηματικῆς καί τῆς Φυσικῆς, πᾶσα ἡ λοιπή πολυμάθεια ἀπλῶς δύναται νά λάβῃ ὑπόληψιν καλήν τοῖς ἡμετέροις. Ἡ Μαθηματική, καί κατ’ ἐξοχήν ἡ Φυσική, εἶναι ἐπιστήμα ἐνασχολούμεναι κυρίως περί τά αἰσθητά... καί ἐπομένως ἱκαναί νά ἐνοταλάξωσι περιεργίαν, φιλομάθειαν ἐν τῷ νῷ πάντων ἀπλῶς τῶν ἡμετέρων...» (Α, 30).

\* G.P. HENDERSON, Ἡ ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, σ. 136.

#### **•• Διευκρίνηση:**

Τά κείμενα πού ἀπανθίζονται στό βιβλίό καταχωρίζονται μέ τήν ὀρθογραφική μορφή τους.

### 3. Δημήτριος Καταρτζής (περ. 1730-1807)

Ὁ Δημήτριος Καταρτζής ἢ Φωτιάδης γεννήθηκε στήν Πόλη στά 1730. Ἐκεῖ μεγάλωσε καί σπούδασε. Τά περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του τά πέρασε στό Βουκουρέστι, ὅπου κατέλαβε ὑψηλά δικαστικά ἀξιώματα, καί τιμήθηκε καί μέ τόν τίτλο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη τῆς Βλαχίας. Οἱ σύγχρονοί του τόν τιμοῦσαν βαθύτατα. Τόν ὀνόμαζαν «Μαικήνα τῶν σοφῶν τῆς Βλαχίας» καί «σεβάσμιο Πατριάρχη τῶν λογίων». Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου του ἦταν μικρή, ὅμως ἡ προσωπική του ἀκτινοβολία στάθηκε μεγάλη, καί εἶναι αἰσθητή σέ πολλούς ἐκπροσώπους τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας: Ρήγα, Γρηγόριο Κωνσταντά, Δανιήλ Φιλιππίδη καί ὁ ἄλλους.

Ἡ Οπαδός τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καί τῶν ἐγκυκλοπαιδιστῶν ἐπικαλεῖται συχνά στίς συγγραφές του τόν D' ALEMBERT καί τόν DIDEROT. Κατέχει ξεχωριστή θέση στήν ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος. Ἐπέρμαχος τῆς δημοτικῆς<sup>1</sup>, τῆς «φυσικῆς», ὅπως λέει, γλώσσας τοῦ λαοῦ, ἔγραψε μέ πειστικότητα γιά τίς ἀρετές της καί τόνισε τήν ἀνάγκη νά καλλιεργηθεῖ ἡ γλώσσα αὐτή συστηματικά, γιά νά προαχθεῖ μέ τή βοήθειά της ἡ παιδεία τοῦ ἔθνους. Βασική μέριμνά του «ἡ κοινή προκοπή»: «καί, ἂν θέλωμεν μέ θεμέλιον νά τό κατορθώσωμεν αὐτό, πρέπει νά ἐνώσωμεν τήν δύναμίν μας πολλοί: νά μεταφράζουμε στήν ἀπλοελληνικά κάθε χρήσιμο βιβλίον, νά διαδοθοῦν τά σχολεῖα<sup>2</sup>, νά συσταθοῦν ὑποτροφίες καί φυτώρια δασκάλων, νά συγχρονισθῇ ἡ παιδεία, νά ἐκλαϊκευθοῦν προπάντων οἱ ἐπιστήμες, νά φέρομε στόν ταλαίπωρο Γένος «τήν Ἑλληνικὴν παιδείαν καί τήν μάθησιν τῆς Εὐρώπης». Καί ὅλα αὐτά νά γίνουν στή «φυσική» γλώσσα, τῆ ρωμείικια». «Εἶν' ἀνάγκη νά συγγράψουμε τίς ἐπιστήμες καί τέχνες ρωμαί(ι)κα, γιά νά προκόβουν οἱ νέοι μας πιό γρήγορα καί μέ πιό θεμέλιο εἰς ὅλα».

Ὁ Καταρτζής ὅμως ἀργότερα (1791) ἐγκαταλείπει τήν ἀναμορφωτική του προσπάθεια, ἀναφορικά μέ τή δημοτική γλώσσα, καί ἀρχίζει νά γράφει «κατά τό ὕφος τῶν σπουδαίων, ἀδιαφορώντας μέ ὅ,τι τρόπον καί ἂν εἶναι, μόνον «νά ὠφελήσω τό γένος μου».

Τό ἔργο του ὀλοκληρώθηκε μέσα σέ πολύ λίγα χρόνια ἀπ' τό 1783-1791. Ἀπό κεῖ καί πέρα ἡ ὁρμή του κοπάζει καί ἡ δημιουργική του πνοή ἐλαττώνεται, γιατί ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση δημιουργεῖ νέες καταστάσεις.

Ὁ Καταρτζής ἀνήκει στήν ἔξοχη γιά τίς πνευματικές ἐπιδόσεις τοῦ Γένους περίοδο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, στά 70-80 χρόνια δηλαδή, πού προηγήθηκαν ἀπ' τήν Ἐπανάσταση τοῦ 1821, καί κατέχει μιά ἀπ' τίς πρώτες θέσεις.

<sup>1</sup> δημοτική, νέα ἑλληνική.

## Συγγράμματα

1. «Σχέδιο ότ' ή ρωμαίικια γλώσσα, όταν καθώς λαλιέται και γράφετ', έχει στα λογογραφικά της τή μελωδία, και στα ποιητικά της τό ρυθμό, και τό πάθος και τήν πειθώ στα ρητορικά της: ότι τέτοια, είναι σάν τήν 'Ελληνική\*, κατά πάντα καλύτερ' άπ' όλαις ταίς γλώσσασι. Κί' ότ' ή καλλιέργιά της, κί' ή συγγραφή βιβλίων σ' αύτήνα είναι γενική και όλική άγωγή του έθνους». Τό έργο του είναι τό γλωσσικό του μανιφέστο.
2. «Σχέδιο τής άγωγής τών παιδιών Ρωμηών και Βλάχων, πού πρέπει νά γίνεται μετά λόγου στα κοινά και σπητικά σκολειά». Μέ τό έργο αυτό ό Καταρτζής προσπαθεί ν' άνοιξει ένα δρόμο καινούριο στην άγωγή τών παιδιών.
3. «Γραμματική τής φυσικής γλώσσας». Και άλλα.

### Κείμενα

1

Ή γλώσσα έφευρέθηκε για νά κοινολογούμε τής ιδέαις μας άναμεταξύ μας, και για νά καταλαβαίνουμε μ' εύκολία ένας τόν άλλον: αυτό λοιπόν δέ γίνεται σωστά και όρθά, ά δέ λαλούμε ή δέν άκούμε τή γλώσσα ... όπου συνηθίσαμε νά λαλούμε και ν' άκούμ' άπτά μικράτα μας: τό όποιο σ' έμάς είν' ή ρωμαίικια γλώσσα» (δημοτική νέα ελληνική).

2

«Διδάσκοντας τά παιδιά, πρέπει νά προβαίνουμε μεθοδικώς κατά φύσιν, ήγουν σ' εκείνη τήν γλώσσα πώχει τό παιδί έξι, σ' αύτήνα νά τό δίνουμ' ιδέαις: ή θέλωντας νά τό διδάξουμ' άλληνα, νά του τήν εξηγούμε σ' εκείνη πού ξέρ': άλλιώς είν' ό κόπος μας μάταιος ...». Τά παιδιά έχουνε πάθη καθώς κί' οί μεγάλοι ... αυτά λοιπόν δέν πρέπει νά πάσχουμε νά τά σβύσουμε στα παιδιά και νά τά κάμουμε τάχ' άπαθι, γιατί «χωρίς τά πάθη δέ γίνεται καλύτερο τό παιδί, αλλά γένετ' ένα κούτζουρο. Έκείνο πού τυχαίνει (πρέπει) μάλλον, είναι νά οικονομούμε τά πάθη τους προς τήν ίδια τους επίδοσι, και μέ τούτο νά δίνουμε καλαίς έξες, ή όποιες είναι άρεταίς κ' έχουν τήν έδρα τους στα πάθη, ή μάλλον ειπείν αύταις είναι τά ίδιαπάθη, βαλμέν' άπό λόγο σέ τάξι».

### 4 Δ. Φιλιππίδης - Γ. Κωνσταντάς Γεωγραφία Νεωτερική περί τής Έλλάδος

Ό Δημήτριος Δανιήλ Φιλιππίδης και ό Γρηγόριος Κωνσταντάς γεννήθηκαν στή δεκαετία άνάμεσα στα 1750 και 1760 στίς Μηλιές, τή μικρή πολιτεία του Πηλίου. Στα 1780-1790 βρίσκονται στίς Ήγεμονίες, και μαζί μέ μιά ομάδα νέων, άνάμεσα στους όποιους και ό Ρήγας, άποτελούν τόν

\* άρχαία Έλληνική



«κύκλο» του Καταρτζή. Αυτός στάθηκε για τούς Δημητριάδες\* —μ' αυτό τό όνομα θά ύπογράψουν στά 1791 τόν πρῶτο τους πνευματικό μόχθο, τή Νεωτερική Γεωγραφία —, έμπνευστής καί όδηγός τους. Πηγές τους γιά τή συγγραφή ύπῆρξαν οί άρχαίοι "Έλληνες γεωγράφοι, ιδίως ό Στράβων καί ό Πausανίας, ή GEOGRAPHIE MODERNE καί οί γεωγράφοι τοῦ ΙΗ' αιώνα. Ή μέθοδος πού έφάρμοσαν γιά τή συγκέντρωση τοῦ γεωγραφικοῦ ὕλικοῦ τους ἦταν πρωτότυπη· βασίστηκαν στήν έμπειρία καί στήν αὐτοψία.... «Τριγύρω εἰς τή Βοσκόπολι εἶναι χώραις πολλαῖς καί χωριά τῶν ὁποίων ἡ περιγραφή ἀνήκει εἰς ἓνα αὐτόπτη ...» Εἶδαν τόν ἑλληνικό χώρο ὡς παρόν καί τόν περιέγραψαν μέ κάθε δυνατή λεπτομέρεια καί ἀκρίβεια σέ στενή σχέση καί συνάρτηση μέ τόν ἄνθρωπο. Ή ὕλη τοῦ βιβλίου χωρίζεται σέ δύο ἐνότητες, στό «Βιβλίον πρῶτον», ὅπου τά «Περὶ γῆϊνης σφαίρας ἐν γένει» καί στό «Βιβλίον δεῦτερον», ὅπου τά «Περὶ Εὐρώπης ἐν γένει». Τό κεφάλαιο τῆς Γεωγραφίας πού ἀναφέρεται στήν περιγραφή τῆς Μαγνησίας<sup>1</sup> ἀποτελεῖ τήν ἐφαρμογή τῶν θεωρητικῶν προβληματισμῶν τῶν Φιλιππίδη-Κωνσταντά.

Ή γλῶσσα<sup>2</sup> στήν ὁποία ἔγραψαν οί Δημητριάδες τή Γεωγραφία τους εἶναι ἡ «φυσική» (ἀπλή γλῶσσα), πού εἶχαν χρησιμοποιήσει οἱ προηγούμενοι γεωγράφοι (*Μελέτιος, Χρύσανθος, Νοταράς-Φατζέας*).

Τό 1884 ὁ Ἄντ. Μηλιαράκης<sup>3</sup> ὑπογράμμισε τή σημασία τῆς Νεωτερικῆς Γεωγραφίας γιά τή νέα φιλολογία. Ὁ Κ.Θ. Δημαράς τή χαρακτήρισε «... κείμενο φωτεινό, σχεδόν ἰσάξιο νά συγκριθεῖ μέ τό Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῖ καί σχεδόν ἰσότιμο μέ τή «Νομαρχία»\*\*, «ἓνα ἀπό τά πιό σημαντικά βιβλία τῆς ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ».

## Βιβλιογραφία

*Γεωγραφία Νεωτερική, Αἰκ. Κουμαριανοῦ. Ἐκδόσεις Ἑρμῆς 1970.*

## Κείμενα

### Κείμενα Νεωτερικῆς Γεωγραφίας.

**1** Μέσα εἰς αὐτά τά κάρπιμα καί ἐπικερδῆ δάση φωλεύουν 24 χωριά, διὰ τά ὁποῖα θέλομεν εἰπεῖ παρακάτω κομμάτι πλατύτερα, μέ τό νά εἶναι πατρίδα μας, καί ἔχομεν ὀλίγη ἰδέα αὐτῆς καί χρέος νά εἰποῦμε ἐκεῖνο ὅπου ἠξεύρομεν διὰ νά τό μάθουν καί ἄλλοι ὅπου δέν τό ἠξεύρουν, πρὸς τούτοις νά δώσωμεν καί παράδειγμα εἰς τοὺς λοιπούς λογιωτάτους μας: ἄν μᾶς μιμηθοῦν καί ἄλλοι, καί περιγράψῃ καθένας τόν τόπο ὅπου ἐγεννήθηκε, ὄχι μαθηματικῶς μήτε μέ ἀκρίβειαν γεωγραφική, διορίζοντας δηλαδή μήκη καί πλάτη· ἐπειδὴ αὐτό ἡ δυστυχία τοῦ Ἑθνους μας δέν τό συγχωρεῖ ἀκόμ' ὄχι λέγω μαθηματικῶς καί

\* Ονομάζονται «Δημητριάδες» γιατί κατάγονται ἀπ' τή Δημητριάδα, παλιό ὄνομα τῆς περιοχῆς τῆς Μαγνησίας.

\*\* Κ.Θ. Δημαράς, Φροντισματα, «Γρηγ. Κωνσταντάς». 1962, σ. 62.

γεωγραφικῶς, ἀμὴ διηγηματικῶς, ἱστορῶντας καθέννας τί χώραις καί χωριά ἔχει ὁ τόπος του, τί διοίκησι, πόσαις ψυχαῖς, κάθε χωριό, τί ἀνθρώπους, τί ἦθη, τί θρησκεία, τί δένδρα, τί εἰσοδήματα, τί ζῶα, ποιά θάλασσα τόν γειτονεῦει, μέ ποιά ἄλλη ἐπαρχία συνορεύει, λέγωντας ἀφιλοπροσώπως ὅ,τι ἀξιεῖται, ἢ ἀξιοκατηγορήτο ἔχουν οἱ συμπατριῶται του, καί αὐτό ἂν φιλοτιμηθοῦν αὐτήν τήν καλήν καί ἐπαινετή φιλοτιμία καί τό κάμουν ὅλοι, νά ὀπου ἀποχτοῦμεν καί ἡμεῖς μιά χωρογραφία τοῦ τόπου μας, πράγμα ἀναγκαιότατο καί ὠφελιμώτατο εἰς ὅλους, καί ἂν ὄχι μέ τόση πολυμάθεια καί ἀκρίβεια, μά ποῖο ἔθνος ἐστάθηκε στήν ἀρχή, ἢ στήν παλιγγενεσία του σοφό· ὁ χρόνος καλλιτερεύει ὅλα, καί φθάνει, μόνο νά ἀρχίσῃ ἓνα ἔθνος νά ἀγαπᾷ νά μαθαίνη νά περιεργάζεται, νά ἐξετάξῃ καί νά μήν καταφρονῇ ἐκεῖνα ὀπου εἶναι εὐκόλα νά μάθη. (Νεωτ. Γεωγρ., σ. 102).

**2** 'Ἡ γλῶσσα μας, κοντά εἰς τά ἄλλα προτερήματα ὀπου ἔχει, εἶναι καί πολλά ἀρμονική καί ποιητική, καί ὅλα τά ξένα ἔθνη τό ὀμολογοῦν, ἡμεῖς μόνον δέν τό ἤξεύρομεν, καί φαίνεται πῶς εἴμασθε ἓνα ἔθνος γηραλέο, καί πάσομεν τό πάθος μερικῶν γερόντων ὀπου διά τήν ἐπιπέδωσιν τῶν ματιῶν μας δέν βλέπομεν ἀπό κοντά νά καταλάβωμεν τί θησαυρό ἔχομεν. (Ν. Γεωγρ. σ. 44).

**3** «[...] περὶ τοῦ πονήματος τούτου, ὅπερ εἰς ὀλίγους εἶναι σήμερον γνωστόν ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, εἰς ὀλίγιστους δ' ἐξ ἀναγνώσεως ἔνεκα τῆς σπανιότητός του, προτιθέμενοι νά πραγματευθῶμεν ἐνταῦθα, προλέγομεν, προλαμβάνοντες τήν εὐλογον περιέργειαν τοῦ ἀναγνώστου, ὅτι δέν πρόκειται περὶ γεωγραφίας, ἐκ τῶν συνήθων, ὃν γίνεται χρῆσις ἐν τοῖς σχολείοις πρὸς διδασκαλίαν τῶν παιδῶν, ἀλλά περὶ βιβλίου μοναδικοῦ ἐν τῇ νέᾳ ἑλληνικῇ φιλολογία, ἐν τῷ ὀποίῳ τό πρῶτον μετὰ θάρρους παρέστησαν, ..... τήν πολιτικὴν αὐτῆς κατάστασιν ὑπό τήν δουλείαν, καί ὑπό τό φθοροποῖόν σύστημα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. (Ἄντ. Μηλιαράκης, «Δανιὴλ Φιλιππίδης καί ἡ Γεωγραφία αὐτοῦ 1791», περ. «Ἐστία», ΙΘ', 1885, σ. 114).

## 5 Ρήγας Βελεστινλῆς (1757-1798)

Στά πρῶτα χρόνια ἔπειτα ἀπ' τήν ἀπελευθέρωση τοῦ τόπου ἀπ' τόν τουρκικό ζυγό στά καφενεῖα καί στά σπιτία, στίς πολιτεῖες καί στά χωριά, ἔβλεπες κρεμασμένη μιά χαλκογραφία πού παράστανε τήν Ἑλλάδα κουρελιασμένη, γονατισμένη κι ἄλυσσοδεμένη. Δύο ἄντρες γύρευαν νά τή σηκῶσουν σπάζοντας τά δεσμά της· ὁ ἓνας ἦταν ὁ Κοραῖς κι ὁ ἄλλος ὁ Ρήγας. Τέτοια θέσι τιμητικῇ ἀναγνώριζε τό σκλαβωμένο Γένος στόν Ἐθνομάρτυρα Ρήγα.

Γεννήθηκε γύρω στό Βελεστίνο· ἐκεῖ ἔμαθε τά πρῶτα γράμματα καί συνέχισε, κατά τήν παράδοση, τίς σπουδές του στή Ζαγορά ἢ στ' Ἀμπελάκια. Γιά τίς σπουδές του ἔχομε ἓναν ὠραῖο χαρακτηρισμό ἀπ' τόν ἴδιο. Στόν πρόλογο ἑνός διδακτικοῦ βιβλίου του

γράφει:\* «Ἡ αἰτία ὅπου μετεχειρίσθην ἀπλοῦν ὕφος ἦτον διὰ νά μὴν προξενήσω μέ τήν γριφότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (= ἀρχαϊσμοῦ) εἰς τοὺς ἄλλους ἐκεῖνο ὅπου ὁ ἴδιος ἔπαθα σπουδάζοντας».

Στά παιδικά καί ἐφηβικά του χρόνια ἔζησε ἴσως τή μεγάλη ἀναστάτωση, πού προκάλεσε ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1770, καί κατόπιν τά δύσκολα χρόνια τῆς ἀρβανιτοκρατίας στή Θεσσαλία. Ἀπ' τή Θεσσαλία πρέπει νά ἔφυγε, ὅπως λέει χαρακτηριστικά ἕνας ἀπ' τοὺς βιογράφους του, «μέ τό ὄνειρο μιᾶς καλύτερης σταδιοδρομίας στό ἐμπόριο ἢ στά γράμματα»\*.

Πηγαίνει πρῶτα στήν Πόλη. Γύρω στά 1785 κατορθώνει νά μπεῖ στό φαναριώτικο περιβάλλον καί γίνεται γραμματέας τοῦ ἡγεμόνα Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, πάππου τῶν Ὑψηλάντηδων τοῦ Εἰκοσιένα.

Στά 1788 τόν βρίσκουμε ἐγκαταστημένο στή Βλαχία μαζί μέ τή μητέρα του καί τόν ἀδερφό του. Στή Βλαχία σταδιοδρομεῖ ὡς γραμματικός τοπικῶν ἀρχόντων, ὡς διοικητικός καί διπλωματικός υπάλληλος. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1790 προσλαμβάνεται στήν ὑπηρεσία τοῦ βαρῶνου Ντέ Λάγγενφελδ\*\*\* (LANGENFELD) καί τόν συνοδεύει στή Βιέννη. Ὁ Ρήγας ἔμεινε στήν ὑπηρεσία τοῦ Λάγγενφελδ καί στή Βιέννη ὡς τόν Ἰανουάριο τοῦ 1791.

Ἡ Βιέννη στάθηκε γιά τό Ρήγα πραγματική ἀποκάλυψη, γιατί ἐκεῖ εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολλά ἀπ' τά πιό ζωντανά στοιχεῖα τοῦ ἔθνους. Στό διάστημα τῆς ἐκεῖ παραμονῆς του τυπώνει δύο βιβλία: Τό «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν»\*\*\*\*, καί τό «Φυσικῆς ἀπάνθισμα<sup>1</sup> διὰ τοὺς ἀγχίνους καί φιλομαθεῖς Ἑλλήνας...».

«Δέ θά βροῦμε στό «Φυσικῆς ἀπάνθισμα, γράφει ὁ Βρανούσης\*\*\*\*\* τόν εἰδικό ἐπιστήμονα. Φιλοδοξία τῶν λόγιων πατριωτῶν ἦταν ὁ «φωτισμός» τοῦ Γένους. Ἡ φυσική στόν αἰῶνα τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἡ νέα, ἡ κατεξοχῆν «ἐπιστήμη», βάση καί ἀφετηρία τοῦ φωτισμοῦ».

---

\* Βλ. σχετ. Π.Σ. Πίστας, Ρήγας, Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, σ. 1ε'.

\*\* Λ. Βρανούσης, σ. 14.

\*\*\* Τοπικός ἀρχοντας τῆς Οὐγγροβλαχίας, βογιάρος ἢ ἀξιωματοῦχος, ἐλληνικῆς καταγωγῆς.

\*\*\*\* Τό «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», μιᾶ ἀρκετά «πρωτότυπη διασκευῆ ἔξι ἐρωτικῶν διηγημάτων τοῦ Γάλλου Rétif de la Bretonne», εἶναι τό νεανικό ἔργο τοῦ ἔθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή, ἀφιερωμένο ἀπ' τόν ἴδιο «εἰς τές αισθάντικές νέες καί νέους» τοῦ 1790. Μέ τό βιβλίο του αὐτό ὁ Ρήγας ἔδινε τήν πρώτη ὥθηση γιά τή δημιουργία νεοελληνικῆς πεζογραφίας καί γιά τή γένεση εἰδικά τοῦ νεοελληνικοῦ διηγήματος· ταυτόχρονα ἐξέφραζε τήν ἠθική καί ἰδεολογική ὀρμή πού εἶχαν τήν ἐποχῆ ἐκείνη οἱ νέες κοινωνικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα.

\*\*\*\*\* Λ. Βρανούσης, Ρήγας, σ. 251—254.

Ἡ διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων γίνεται σέ ἀπλή γλώσσα, μέ τρόπο διαλογικό καί μαρτυρεῖ τόν παιδαγωγικό χαρακτήρα τοῦ ἔργου καί τήν προσπάθεια τοῦ μεταφραστῆ γιά τήν ἐκλαϊκευση τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, γιά τήν ἀπολύτρωση τοῦ στοχασμοῦ ἀπ' τίς «προλήψεις» καί τήν προπαρασκευή τοῦ ἐδάφους γιά τήν καλλιέργεια τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν. Ἡ ἐπιγραμματική φράση: «Ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά», συμπυκνώνει ὄλο τό νόημα τοῦ φιλελευθερισμοῦ τῆς ἐποχῆς καί ἀποτελεῖ τό βάθρο τῶν ἰδεολογικῶν πεποιθήσεων καί τό σύνθημα τῶν ἐθνοδιαφωτιστικῶν προσπαθειῶν τοῦ Ρήγα.

## 2 Τό μετέπειτα ἔργο του

Ἦ «Υστερ' ἀπό μία μακρά σχετικῶς «μεταβατική περίοδο παραμονῆς στή Βλαχία καί προπαρασκευῆς», ὁ Ρήγας θά ξαναπάει στή Βιέννη τόν Αὐγουστο τοῦ 1796, γιά νά συνεχίσει, πλαισιωμένος αὐτή τή φορά ἀπό μία ὁμάδα συνεργατῶν του, τό ἐκδοτικό του ἔργο. Τό 1797 τυπώνει καί κυκλοφορεῖ μῆ σειρά ἀπό χάρτες: «Νέα Χάρτα τῆς Βλαχίας», «Γενική Χάρτα τῆς Μολδαβίας», «Μεγάλη Χάρτα τῆς Ἑλλάδος», μιά χαλκογραφία τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί δύο βιβλία, τόν «Ἠθικό Τρίποδα» καί τόν «Ἀνάχαρση».

Ἀπ' τά ἔργα τοῦ Ρήγα τό πιό σημαντικό εἶναι: Ἡ «Νέα Πολιτική Διοικήσεις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης (ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος), τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν Μεσογειῶν Νήσων καί τῆς Βλαχομογδανίας» πού περιεῖχε: α) μιά ἐπαναστατική προκήρυξη,<sup>2</sup> β) διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου<sup>3</sup>, γ) τό κυρίως σύνταγμα τοῦ Ρήγα<sup>4</sup> καί δ) τό γνωστότατο «Θούριο»<sup>5</sup>, τό «ιερώτερο ἄσμα τῆς φυλῆς μας», ὅπως γράφει ὁ Τερτσέτης.

Ὁ μαρτυρικός του Θάνατος στίς 24 Ἰουνίου τοῦ 1798 σταμάτησε τό πολύπλευρο διαφωτιστικό του πρόγραμμα, ἡ ἀπήχηση ὅμως τοῦ ἔργου καί τῆς θυσίας του ὑπῆρξε, πραγματικά, τεράστια σ' ἔκταση καί σέ βάθος καί ἀνεξάντλητη σέ ἱστορική συνέχεια.

## Συγγράμματα

- |                                    |      |
|------------------------------------|------|
| 1. Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν | 1790 |
| 2. Φυσικῆς Ἀπάνθισμα               | 1790 |
| 3. Ὁ Νέος Ἀνάχαρσις                | 1797 |
| 4. Νέα Πολιτική Διοικήσις          | 1797 |

## Κείμενα

1 Ὄντας φύσει φιλέλλην, δέν εὐχαριστήθην μόνον ἀπλῶς νά θρηνήσω τή κατάστασιν τοῦ Γένους μου, ἀλλά καί συνδρομήν νά ἐπιφέρω ἐπάσχισια, ὅσον τό ἐπ' ἐμοί, ἀπανθίζοντας ἀπό τε τῆς γερμανικῆς καί γαλλικῆς γλώσσας τά

οὐσιωδέστερα τῆς Φυσικῆς ἱστορίας, τὰ ὅποια, διὰ νά γένουν πλέον εὐληπτα, συνέπονται κατ' ἐρωταπόκρισιν διδασκάλου καί μαθητοῦ, ἕως εἰς ἓνα μέρος». «Ἡ αἰτία ὅπου μετχειρίσθην ἀπλοῦν ὕφος, ἦτον διὰ νά μὴν προξενήσω μέ τὴν γριφότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ (ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ἀρχαϊκῆς γλώσσας) εἰς τοὺς ἄλλους ἐκεῖνο ὅπου ὁ ἴδιος ἔπαθα σπουδάζοντας». «Ὅθεν, ἀφορῶντας ὁ σκοπός μου εἰς τὸ **νά ὠφελήσω τὸ Γένος μου.....** ἔπρεπε νά τὸ ἐκθέσω μέ σαφῆνειαν, ὅσον τὸ δυνατόν, ὅπου νά τὸ καταλάβουν ὅλοι, καί νά ἀποκτήσουν μίαν παραμικράν ἰδέαν τῆς ἀκαταλήπτου Φυσικῆς».

**2** Ὁ λαός, ἀπόγονος τῶν Ἑλλήνων, ὅπου κατοικεῖ τὴν Ροῦμελην, τὴν Μικράν Ἀσίαν, τὰς Μεσογείους νήσους ... καί ὅσοι **στενάζουσι ὑπὸ τὴν** δυσφορωτάτην τυραννίαν τοῦ Ὁθωμανικοῦ **βδελυρωτάτου δεσποτισμοῦ...** ἀπεφάσισεν νά ἐκβροχησῇ μεγαλοφῶνως, ἐνώπιον πάσης τῆς Οἰκουμένης **τὰ ἱερά καὶ ἄμωμα δίκαια**, ὅπου Θεόθεν τῷ ἐχαρίσθησαν διὰ νά ζήσῃ ἡσύχως ἐπάνω εἰς τὴν γῆν».

**3** Ἀρθρον 2: «Αὐτὰ τὰ φυσικὰ δίκαια εἶναι: πρῶτον νά εἴμεθα ὅλοι ἴσοι, καί ὄχι ὁ ἓνας κατώτερος ἀπὸ τόν ἄλλον· δεύτερον, νά εἴμεθα ἐλεύθεροι καί ὄχι ὁ ἓνας σκλάβος τοῦ ἄλλου· τρίτον, νά εἴμεθα σίγουροι εἰς τὴν ζωὴν μας, καί κανένας νά μὴν ἡμπορεῖ νά μᾶς τὴν πάρῃ ἀδίκως καί κατὰ τὴν φαντασίαν· καί τέταρτον, τὰ κτήματα ὅπου ἔχομεν κανένας νά μὴν ἡμπορῇ νά μᾶς ἐγγίξῃ, ἀλλ' εἶναι δικά μας καί τῶν κληρονόμων μας.

Ἄρθρον 22. «Ὅλοι, χωρὶς ἐξαιρέσειν, ἔχουν χρέος νά ἡξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρίς ἔχει (ὀφείλει) νά καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικά καί θηλυκὰ παιδιὰ. Ἐκ τῶν γραμμάτων γεννᾶται ἡ προκοπή, μέ τὴν ὅποιαν λάμπουν τὰ ἐλεύθερα ἔθνη...»

Ἄρθρον 35. «Ὅταν ἡ Διοίκησις βιάζῃ, ἀθετῇ, καταφρονῇ τὰ δίκαια τοῦ λαοῦ, καί δέν εἰσακούῃ τὰ παράπονά του, τὸ νά κάμῃ τότε ὁ λαός ἢ κάθε μέρος τοῦ λαοῦ ἐπανάστασιν, νά ἀρπάξῃ τὰ ἄρματα καί νά τιμωρήσῃ τοὺς τυράννους του, εἶναι τὸ πλέον ἱερόν ἀπὸ ὅλα τὰ δίκαιά του καί τὸ πλέον ἀπαραίτητον ἀπὸ ὅλα τὰ χρέη του.

**4** Ἄρθρον 1: «Ἡ Ἑλληνικὴ Δημοκρατία εἶναι μία, μ' ὅλον ὅπου συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γένῃ καί Ἔθρσκείας ... εἶναι ἀδιαίρετος, μ' ὅλον ὅπου ποταμοὶ καί πελάγη διαχωρίζουν τές ἐπαρχίες τῆς, αἱ ὅποια ὅλαι εἶναι ἓνα συνεσφιγμένον ἀδιάλυτον σῶμα».

**5** Ὡς πότε, παλληκάρια, νά ζοῦμε στά στενά,  
μονάχοι, σάν λιοντάρια, στές ράχες, στά βουνά;  
σπηλιές νά κατοικοῦμεν, νά βλέπωμεν κλαδιά,  
νά φεύγωμ' ἀπ' τόν κόσμον, γιὰ τὴν πικρὴ σκλαβιά;  
νά χάνωμεν ἀδέρφια, Πατρίδα καί γονεῖς,  
τούς φίλους, τὰ παιδιὰ μας κι' ὄλους τοὺς συγγενεῖς;  
Καλλιὸ ν' αἰ μιάς ὥρας ἐλεύθερη ζωὴ,  
παρὰ σαράντα χρόνοι σκλαβιά καί φυλακὴ!  
Τί σ' ὠφελεῖ ἄν ζήσης καί εἶσαι στή σκλαβιά;  
Στοχάσου πῶς σέ ψένουν καθ' ὥραν στὴ φωτιά.  
Βεζύρης, Δραγουμάνος, Ἀφέντης κι ἄν σταθῆς,  
ὁ Τύραννος ἀδίκως σέ κάμει νά χαθῆς·

δουλεύεις ὄλ' ἡμέρα σέ ὅ,τι κι ἄν σοί πῆ,  
κι αὐτός πασχίζει πάλιν τό αἷμα σου νά πιῆ.  
'Ο Σουτζος κι ὁ Μουρούζης, Πετράκης, Σκαναβής,  
Γκίκας καί Μαυρογένης, καθρέπτης εἶν' νά ἰδῆς.  
'Ανδρεῖοι καπετάνοι, παπάδες, λαϊκοί,  
σκοτώθηκαν, κι ἀγάδες, μέ ἄδικον σπαθί:  
κι ἀμέτρητ' ἄλλοι τόσοι, καί Τοῦρκοι καί Ρωμοί,  
ζωήν καί πλοῦτον χάνουν, χωρίς καμμιά 'φορμή.

'Ελάτε μ' ἕναν ζῆλον σέ τοῦτον τόν καιρόν,  
νά κάμωμεν τόν ὄρκον ἐπάνω στόν Σταυρόν·  
συμβούλους προκομμένους, μέ πατριωτισμόν,  
νά βάλωμεν, εἰς ὅλα νά δίδουν ὀρισμόν·  
οἱ Νόμοι νᾶν' ὁ πρῶτος καί ὁ μόνος ὁδηγός,  
καί τῆς Πατρίδος ἕνας νά γένῃ ἀρχηγός·  
γιατί κ' ἡ ἀναρχία ὁμοιάζει τήν σκλαβιά·  
νά ζοῦμε σά θηρία, εἶν' πλιό σκληρή φωτιά.  
Καί τότε, μέ τά χέρια ψηλά στόν οὐρανόν,  
ἄς ποῦμε ἀπ' τήν καρδιά μας ἐτοῦτα στόν Θεόν».

## 6 'Αδαμάντιος Κοραῆς (1748-1833)

'Ο 'Αδαμάντιος Κοραῆς στή σύντομη, σεμνή καί λιτή «αὐτοβιογραφία» του γράφει: «'Εγεννήθην πρωτότοκος τήν 27ην Αὐγούστου τοῦ 1748 ἔτους εἰς τήν Σμύρνην ἀπό τόν 'Ιωάννην Κοραῆν Χίον τήν πατρίδα, καί τήν Θωμαΐδα Ρωσίαν, Συμρναίαν... ὁ πατήρ μου δέν ηὔτύχησε νά λάβῃ παιδείαν.. ἡ μήτηρ μου ἔλαβε ἐλευθεριωτέραν ἀνατροφήν, διότι εὐτύχησε νά ἔχη πατέρα 'Αδαμάντιον τόν Ρύσιον, τόν σοφώτατον ἐκείνου τοῦ καιροῦ εἰς τήν ἑλληνικήν φιλολογίαν ἄνδρα, ὅστις ἀπέθανεν ἕν ἔτος (1747) πρό τῆς γεννήσεώς μου... 'Ο Πατήρ μου, ἄν καί στερημένος παιδείας, ἦτο στολισμένος ἀπό τήν φύσιν μέ νοῦν ὀξύτατον καί ἄλλα τῆς φύσεως δωρήματα πολλά, ὥστε ἐκατάλαβεν, ὅτι **μόνη ἡ παιδεία τελειοποιεῖ τά δῶρα τῆς φύσεως**, καί ἐπυρῶθη μέ τόν ἔρωτα τῆς παιδείας.. ἀκόλουθον ἦτο νά φροντίσῃ τήν παιδείαν τῶν τέκνων του.. ὁ θάνατος τοῦ πάππου μου τόν ἠνάγκασε νά μᾶς παραδώσῃ εἰς τό τότε πρό μικροῦ συσταθέν ἑλληνικόν σχολεῖον, τό ὅποιον ἐσχολαρχεῖτο τότε ἀπό Μοναχόν τινα, 'Ιθακήσιον τήν πατρίδα\*.

'Ο διδάσκαλος καί τό σχολεῖον, ὡμοιάζον ὄλους τούς ἄλλοῦ διδασκάλους καί τά σχολεῖα τῆς 'Ελλάδος, ἤγουν ἔδιδαν διδασκαλίαν πολλά πτωχήν, συνωδευομένην μέ ραβδισμόν πλουσιοπάροχον... 'Ο πατήρ μου

\* Πρόκειται γιά τόν 'Ιερόθεο Δενδρινό, πρῶτο διδάσκαλο τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς.

ἐπώλει μεταξωτά, ἐμπορευόμενος εἰς τό λεγόμενον Βεζεστένιον τῆς Σμύρνης.. ὅθεν ἐπεθύμει νά ἐκτείνῃ τό ἐμπόριόν του καί διά θαλάσσης εἰς τήν Ὀλλανδίαν, κατά μίμησιν τοῦ πενθεροῦ του καί πάππου μου· ἀλλ' ἐπεθύμει νά ἔχῃ ἐκεῖ ἄνθρωπον οἰκεῖον.. Ἐμβῆκα λοιπόν (1772) εἰς πλοῖον Δανικόν καί μετὰ 26 ἡμερῶν κατευδῶθην εἰς Λιβόρνον, καί μετ' ὀλίγας ἡμέρας, ἐκεῖθεν εἰς τό Ἄμστελῶδαμον...»

Ἄσπ. Ὁ Κοραῆς τὰ χρόνια τῆς διαμονῆς του στήν Ὀλλανδία τὰ χρησιμοποιοῖ γιά τήν πνευματική του συγκρότηση. Ἐπειτα ἀπό ἑπτὰ χρόνια θά ξαναπάει στή Σμύρνη: Στά 1782 πηγαίνει στό Μομπελιέ τῆς Γαλλίας, γιά νά σπουδάσει ἰατρική. Στά 1787 τόν βρίσκουμε στό Παρίσι, ὅπου θά παραμείνει ὡς τό θάνατό του, 6 Ἀπριλίου τοῦ 1833.

Ἐδῶ ζεῖ τήν Ἐπανάσταση, τῆ θυμαίνει, τήν κρίνει καί τήν ἀξιολογεῖ: «Τάς μέχρι τούτου ἀπορίας μου περί τῆς εἰς τήν πατρίδα ἐπιστροφῆς.. ἔλυσε πλέον ὀλίγε αἱ πολιτική μεταβολή τῆς Γαλλίας, καί ἀπεφάσισα ἀμεταθέτως νά μὴ συζήσω εἰς τό ἐξῆς μέ τυράννους...»

Βαθιά στοχαστικός, μέ πλούσιο προβληματισμό συγκροτεῖ τήν προσωπικότητά του μέσα ἀπό πολλές καί πλούσιες ἐμπειρίες.

Συνδέει ἀναπόσπαστα στή συνείδησή του τὰ κλασικά γράμματα καί τήν ἐλευθερία. Ὅταν λέει «Δράξασθε παιδείας», ξέρει καλά ὅτι συμβουλεύει τούς πατριῶτες του νά δράσουν ἕνα ὄπλο. «Ὁ Πάπα-τρέχας»<sup>1</sup> εἶναι ἕνα προσκλητήριο παιδείας γεμάτο ζωντάνια, λαϊκότητα καί χαριτολόγο διάθεση, γιά νά γίνει προσιτό στους πολλούς.

Εἶναι τὰ χρόνια πού οἱ κλασικές σπουδές καί ἀκόμη περισσότερο ὁ νεοκλασικισμός ἐπιβάλλονται στή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου.

Στά 1798 ἡ ἔκδοσή τῆς «Πατρικῆς διδασκαλίας»<sup>2</sup> καί ἡ σύλληψη τοῦ Ρῆγα τοῦ ἐμπνέουν ἕνα βίαιο φυλλάδιο, ὅπου προασπίζειται τίς φιλελεύθερες ἰδέες: εἶναι ἡ «Ἀδελφική διδασκαλία»<sup>3</sup>. Στά 1804 ἀρχίζει μεθοδικά τήν ἔκδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Μέσα σέ δεκαπέντε περίπου χρόνια, ὡς τόν Ἀγῶνα, θά ἐκδοθοῦν πάνω ἀπό 20 τόμοι ἀρχαίων κειμένων. Στά «προλεγόμενά» τους, πού ἔχουν τόν τίτλο «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί», παραθέτει τίς γλωσσικές καί ἐκπαιδευτικές του ἀπόψεις.

Στό γλωσσικό καί στίς πολιτικές καί κοινωνικές πεποιθήσεις του ἀκολουθεῖ «τῆ μέση ὁδὸ»<sup>4</sup>. Ὁ Κοραῆς, γράφει ὁ Δημαράς, «δέν εἶναι ἐπαναστάτης, καί ἡ σκέψη του δέν εἶναι ἐπαναστατική, εἶναι πρόμαχος τῆς ἐξέλιξης, τῆς προόδου, ἀνήκει πνευματικά στόν κύκλο τῶν ἰδεολόγων, μέ τόν ὅποιον φαίνεται νά εἶχε καί ἄμεσες ἐπαφές»<sup>5</sup>.

**«Λατρεύω, ἔγραφε, τήν ἐλευθερίαν, ἀλλά θά ἤθελα νά τήν βρίσκω**

<sup>1</sup> Κ.Θ. Δημαρά, Ἄσπ. Κοραῆς, σ. 31. Βλέπε ἐπίσης εἰδικό κεφάλαιο γιά τόν Κοραῆ καί τό ἔργο του στοῦ G.P. Henderson, Ἄναβιωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ.



**πάντοτε θρονιασμένη ανάμεσα στη δικαιοσύνη και τόν ανθρωπισμό.**  
«Ἐλευθερία χωρίς δικαιοσύνη εἶναι καθαρὰ ληστεία». Καί γιά τή γλώσσα τά ἴδια: «Μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων οὔτε δοῦλοι τῆς χυδαίότητος αὐτῶν». Ὁ Κοραῆς καί οἱ ὀπαδοί του πιστεύουν καί ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ δυτική παιδεία θά βοηθήσει τόν Ἑλληνισμό, σ' αὐτή τή φάση τῆς ἱστορίας του, ν' ἀποκαταστήσει τήν ἐπαφή του μέ τό πνεῦμα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ὥστε νά οἰκειωθεῖ πάλι τόν ἀπέραντο χῶρο τῆς καί νά ἐπανασυνδέσει τούς δεσμούς μέ τή μεγάλη Ἑλληνική παράδοση. Τό σύνθημα τῆς παιδείας πρέπει νά εἶναι ἡ «μετακένωσις»<sup>5</sup>.

Μετά τό θάνατό του ἐλάχιστοι ἀπ' τούς ὀπαδοῦς του ἤ καί ἀπ' τούς τρίτους πού εἶχαν θαμπωθεῖ ἀπ' τό φέγγος τοῦ ἔργου του, παρέμειναν στή δική του γραμμή, Κούμας, Φαρμακίδης. Ὡστόσο ὅλος ὁ Διαφωτισμός κλείνεται μέσα στή διδασκαλία τοῦ Κοραῆ.

### Συγγράμματα

1. Ἐπιστολή πρός Ἀλέξανδρον Βασιλείου.
2. «Προκήρυξις νέας ἐκδόσεως Ἑλληνικῶν ποιητῶν καί Συγγραφέων, ἥτις γίνεται διά δαπάνης τῶν ἀδελφῶν ΖΩΣΙΜΑΔΩΝ, διά τούς σπουδάζοντας τήν Ἑλληνικήν γλῶσσαν Ἑλληνας».
3. «Ἀκολουθία τῶν αὐτοσχέδιων στοχασμῶν περί τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας καί γλώσσας».
4. Παπατρέχας.
5. Αὐτοβιογραφία. Καί ἄλλα.

### Κείμενα

1

Ὁ Παπατρέχας «μέ παραστατικό τρόπο» κρίνει πῶς φερόταν πρὶν μορφωθεῖ. «Οὔτε διάβολος ἤμην, πρό τῆς παιδείας, οὔτ' ἄγγελον μ' ἔκαμεν ἡ παιδεία. Ἄλλ' ὁ ἀπαιδευτος Παπᾶ Τρέχας, χωρίς νά ἦτο κακός, ἔπραττε κ' ἔλεγε πολλά κακά, διότι δέν ἤξευρεν ὁ ταλαίπωρος, οὔτε τί ἔπρασεν, οὔτε τί ἔλεγεν». «Ἡ ἀπαιδευσία πολλήν ἐνδίδωσι ροπήν εἰς ἀδικίαν». **Ἡ παιδεία, τέκνον μου (τώρα τό καταλαμβάνω ὁ δυστυχῆς), όταν εἶναι μοιρασμένη ἀναλόγως εἰς ἔθνος ὀλόκληρον, γίνεται φραγμός καί τοίχος εἰς τās ἐπιχειρήσεις τῶν κακῶν ἀνθρώπων, καί ἂν δέν τῶν διορθῶση τήν ψυχὴν, τούς ἀναγκάζει καί μὴ θέλοντας νά φαίνονται καλοί. Τίνας ἀδικοῦσι πλεον εὐκόλα οἱ ἄδικοι; τούς ἀπειθεύτους, καί διά τοῦτο ἀδυνάτους νά γνωρίσωσιν ἢ νά ὑπερασπίσωσι τὰ κτήματά των. Τίνας ἐκδύνουσι οἱ κλέπται; Τούς ἀνικάνους νά φυλάξωσι τὰ κτήματά των. Τίνας ἀπατῶσιν οἱ πλάνοι; Ὅσοις ἡ ἀπαιδευσία ἔκαμεν εὐκόλους νά πλανῶνται».**

2

Στό τέλος τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅταν ἡ Εὐρώπη συνταρασόταν ἀπό τίς ἐπαναστατικές ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί τούς Ναπολεόντειους πολέμους καί οἱ ἀπηχήσεις τους ἀναστάτων μέ κρυφές ἐλπίδες καί



χαρά τούς σκλαβωμένους, πού περίμεναν μέ άνυπομονησία τό Ναπολέοντα, είδε τό φώς τής δημοσιότητας ένα λαθρόβιο άνώνυμο φυλλάδιο, **Πατρική Διδασκαλία**, μ' ένα άδιάντροπο κήρυγμα έθελοδουλείας, γεμάτο από γελοία καί μωρά επιχειρήματα γιά τήν υπέρρασιση τής «Θεόθεν» δεσποτείας τών τυράννων, καθώς καί γιά τήν καταδίχη τών άρχών τής Δημοκρατικής Γαλλίας.

### Τό κήρυγμα τής σκλαβιάς:

«Έδω όμως πάλιν, αγαπητοί Χριστιανοί, πρέπει νά ιδώμεν καί νά θαυμάσωμεν τήν άπειρον του Θεου πρός ήμās αγάπην... ό Πάνσοφος ήμών Κύριος, διά νά φυλάξη καί αύθις αλώβητον τήν αγίαν καί όρθόδοξον πίστιν ήμών... καί νά σώση τούς πάντας, ήγειρεν εκ του μηδενός τήν ισχυράν αύτήν βασιλειαν τών Όθωμανών αντί τής τών Ρωμαίων ήμών βασιλείας.. καί ύψωσε περισσότερον από κάθε άλλην, διά νά αποδείξη αναμφιβόλως, ότι θείω γενέτο βουλήματι, καί όχι μέ δύναμιν τών ανθρώπων, καί νά πιστοποιήση πάντας τούς πιστούς, ότι μέ αύτόν τόν τρόπον εύδόκησε νά οικονομήση, μέγα μυστήριο, τήν σωτηρίαν δηλαδή εις τούς έκλεκτούς του λαούς.. καί ταύτα μέν τά του Θεου κρίματα.. ό πρώτος άποστάτης ό Διάβολος.. έμεθοδεύθη εις τόν τρέχοντα αιώνα μίαν άλλην πονηρίαν καί άπάτην ξεχωριστήν, δηλαδή τό νυν θρυλούμενον σύστημα τής έλευθερίας...»

3

Όταν τό παραπάνω γραπτό, πού εκθειάζει σάν ύψιστη άρετή καί εύτυχία τή σκλαβιά, έπεσε στά χέρια του Άδ. Κοραή, έγραψε καί τύπωσε άπάντηση στό φιλότουρκο συγγραφέα μέ τόν τίτλο «**Άδελφική διδασκαλία**». «Ό ψευδώνυμος συγγραφεύς τής πατρικής διδασκαλίας, διά νά δικαιώση τούς φίλους του Όθωμανούς ζητεί νά μας πείση ότι τήν ισχυράν καί ύψηλήν βασιλειαν αύτών, καθώς αύτός δέν αισχύνεται νά τήν ονομάζη μέ όλον τό ότι τήν σήμεραν αύτή είναι ή ταπεινότερα, άγκαλά ή πλέον άπάνθρωπος, καί άπ'αύτάς τάς έλαχίστας τής Εύρώπης τυραννίας, ότι λέγω, αύτήν τήν βασιλειαν τήν ήγειρεν οικονομικώς ή θεία πρόνοια διά νά στηρίξη τούς Γραικούς κλονουμένους, καί χωλαίνοντας ήδη εις τά τής θρησκείας. Καί αύτήν τήν νομιζομένην τής θείας προνοίας οικονομίαν δέν έρυθριά νά ονομάζη μυστήριο».. «Ψεύδεται πρός τούτοις, όταν ονομάζη τήν έλευθερίαν «έπινόησιν του πονηρού διαβόλου» εναντίαν εις τήν θείαν γραφήν καί άποστολικήν διδασκαλίαν». Καί ό Κοραής τελειώνει μέ τοϋτα τά λόγια «Δέν είναι κανεις, νομιζω, όστις, άφου μετά προσοχής εξετάσει όσα μέχρι του νυν ειπε, δέν ήθελεν άδιστάκτως πληροφορηθθ, ως έγω, ότι τής Πατρικής διδασκαλίας ό συγγραφεύς είναι άσπονδός τις έχθρός τής θρησκείας καί του όνόματος τών Γραικών, φίλος πιστός τών Όθωμανών, του Πάπα, πάντων τών παρελθόντων, τών παρόντων καί μελλόντων τυράννων του ανθρώπινου γένους».

4

Έάν τό νά μακρύνεται τις από τήν κοινήν του λέγειν συνήθειαν τόσον, ώστε νά γίνεται άσαφής εις τήν διάνοιαν καί παράξενος εις τήν άκοήν, είναι τυραννικόν, τό νά χυδαίξη πάλιν τόσον, ώστε νά γίνεται αηδής εις έκείνους όσοι έλαβον ανατροφήν πάλιν τόσον, μέ φαίνεται δημαγωγικόν. Όταν λέγω, ότι από τήν γλώσσαν μετέχει τό έθνος όλον μέ δημοκρατικήν ισότητα, δέν νοώ ότι πρέπει νά αφήσωμεν τήν μόρφωσιν καί δημιουργίαν αύτης εις τήν όχλοκρατικήν φαντασίαν τών χυδαίων».

5

«Διά τούτο ἐσπούδασα νά δεῖξω εἰς τό γένος τήν ἀνάγκην νά ἔχωμεν ἀληθινοῦς διδασκάλους τῆς σοφίας, καί ὄργανα ἀρκετά εἰς τήν παράδοσιν αὐτῆς. Διδάσκαλοι ἀληθινοί πλέον νά λογίζονται δέν εἶναι συγχωρημένον παρά τούς διδαχθέντας εἰς αὐτήν τήν φωτισμένην Εὐρώπην, ἢ τούς ὅσοι ἀκροάσθησαν τῶν ἀμέσως διδαχθέντων τά μαθήματα, ἢ κἀν ἀκολουθοῦν τās συμβουλās καί ὁδηγίās αὐτῶν».

«Ἄς μέ συγχωρηθῆ νά ἐξηγήσω τί σημαίνει μετακένωσις...»

« Ἡ ἐξάπλωσις καί διάδοσις τῆς παιδείας εἰς τό γένος μας, φίλτατοι Χίοι, δέν ὁμοιάζει τήν κατάστασιν τῆς δεκάτης πέμπτῆς ἑκατονταετηρίδος, ὁπότεν ἤρχισαν οἱ Εὐρωπαῖοι νά φωτίζωνται. Αὐτοί ἐχρειάσθησαν 350 χρόνους, διά νά καταστήσωσιν ὅπου ἔφθασαν τήν σήμερον. Διαιτί; διότι ἔλαβαν τās ἐπιστήμας ἀπό τό Ἑλληνικό γένος, ὅταν τό γένος ἦτο εἰς δυστυχίαν, καί ἀκολούθως τās ἔλαβον ἀτελεῖς. Ἦτο χρεῖα λοιπόν μακρῶν χρόνων καί πολλῶν κόπων νά τās τελειώσωσιν. Ἄλλά τήν σήμερον τῶν τελειωμένων τούτων ἐπιστημῶν ἢ μετάδοσις ὁμοιάζει ἀληθινόν μετακένωμα».

«Διά τήν ἀγάπην τῆς πατρίδος, φίλοι συμπατριῶται, πιστεύσατε ταύτην τήν ἀλήθειαν, ὅτι ἡ μετάδοσις τῶν ἐπιστημῶν εἰς τήν Ἑλλάδα, ἄν ἀκολουθήσετε τήν καλήν μέθοδον, εἶναι ἀληθινή **μετακένωσις** ἀπό τά κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τά κοφίνια τῶν Ἑλλήνων...»

### Ἑλληνική Νομαρχία,

*ἦτοι λόγος περὶ ἐλευθερίας συντεθείς τε καί τύποις ἐκδοθείς  
ἰδίως ἀναλώμασι πρὸς ὠφέλειαν τῶν Ἑλλήνων  
παρά Ἀωνύμου Ἑλληνοῦ ἐν Ἰταλίᾳ 1806.*

Οἱ Ἕλληνες στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα εἶναι πιά ὄριμοι γιά νά διεκδικήσουν τήν ἐλευθερία τους. Τίς ἐλπίδες τους καί τήν αὐτοπεποίθησή τους τίς ἐκφράζει ἕνα φιλελεύθερο κείμενο μέ τόν τίτλο «Ἑλληνική Νομαρχία» πού δημοσιεύθηκε ἀνώνυμα καί κυκλοφόρησε τό 1806, ὄχτώ χρόνια περίπου μετά τό θάνατο τοῦ Ρήγα καί τῶν συντρόφων του καί 15 χρόνια πρὶν ἀπ' τήν Ἑλληνική Ἐπανάσταση.

Γιά τό συγγραφέα τοῦ βιβλίου ἔχουν ὑποστηριχτεῖ πολλές γνώμες· εἶπαν πὼς μπορεῖ νά εἶναι ὁ Σπυρίδων Σπάχος ἀπ' τὰ Γιάννενα, ἢ ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, Ἡπειρώτης κι αὐτός, ἢ ἕνας γιατρός ἀπ' τήν Κόρινθο, ὁ Γεώργιος Καλαράς. Ὅμως καμία ἀπ' τίς ὑποθέσεις αὐτές δέ φαίνεται πειστική. Τό βιβλίον πάντως εἶναι πολύ ἀξιόλογο καί ὁ συγγραφέας του φωτισμένος ἄνθρωπος καί πατριώτης. Αὐστηρή ἐνότητα καί συστηματική διάρθρωση τό ἔργο του δέν ἔχει· μιεῖ γιά πολλά πράγματα καί μέ ἀρκετή ἀταξία. Εἶναι ὅμως γραμμένο μέ δύναμη καί μ' ἐνάργεια, καί ἡ μεγάλη ἀρετή του εἶναι ὁ ἀγνός ἰδεαλισμός, τό ἠθικό βάρος, ἢ βαθιά πίστη τοῦ ἀνθρώπου πού τό ἔγραψε· ἀνθρώπου μνημένου στό πνεῦμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, προικισμένου μέ μάτι καθαρό καί

ὀξύ, μέ εὐγένεια ψυχική καί γενναιότητα. Σκοπός του εἶναι νά κάνει στούς ὁμογενεῖς ἓνα μάθημα πολιτικῆς ἀγωγῆς. εἰδωλό του ὁ Νόμος (Νομαρχία). Πολιτικό καθεστῶς πού ἀρμόζει στήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια καί φέρνει τήν εὐτυχία στά ἄτομα καί στίς κοινωνίες: ἡ πολιτεία ὅπου ἄρχει ὁ νόμος, ἡ «Νομαρχία». Στηλιτεύει τό δεσποτισμό, τό καθεστῶς δηλαδή, ὅπου Νόμος γίνεται ἡ αὐθαίρετη βούληση ἑνός βίαιου ἄρχοντα· τοῦτο εἶναι καθεστῶς δουλείας, καί ἀπ' τή δουλεία πηγάζουν ὅλα τά δεινά τῆς ἀνθρωπότητας. Μόνη σωτηρία εἶναι νά ἐπιβάλλεται σέ ὅλους, ἄρχοντες καί ἀρχόμενους, ὁ Νόμος· αὐτός μόνο ἐξασφαλίζει τήν ἐλευθερία, γιατί κατά βάθος Νόμος καί Ἐλευθερία συμπίπτουν» .

Ἐπίσης ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας ἀφιερώνει τό ἔργο του στό Ρήγα<sup>1</sup>. Στή συνέχεια ἀπευθύνεται στόν ἀναγνώστη<sup>2</sup>, ἐπικαλεῖται τά διδάγματα τῆς ἱστορίας<sup>3</sup>, κάνει μία θεώρηση τῶν ἐλλειψῶν συνθηκῶν τῆς ζωῆς τῶν ραγιαδῶν<sup>4</sup>, καί καλεῖ τούς «Ἕλληνες νά ἐπιστρέψουν στήν Ἑλλάδα<sup>5</sup>. Ἄκόμη τούς συμβουλεύει νά μὴν περιμένουν ἀπ' τούς ξένους τῆ λευτεριά τους ἀλλά νά σπληνισθῶν στίς δικές τους δυνάμεις, γιατί τό ἔθνος «προχώρησε εἰς τά μαθήματα<sup>6</sup> καί διαθέτει πολεμιστές ἥρωες<sup>7</sup>».

## Ἐποσπάσματα

1

### 1. ΕΙΣ ΤΟΝ ΤΥΜΒΟΝ

τοῦ μεγάλου καί ἀειμνήστου Ἑλλήνου  
ΡΗΓΑ

Τοῦ ὑπέρ τῆς σωτηρίας τῆς Ἑλλάδος ἐσφαγιασθέντος χάριν εὐγνωμοσύνης ὁ συγγραφεύς τό πονημάτιον τόδε ὡς δῶρον ἀνατίθησι.

«... Δέξαι το λοιπόν μέ τό συνηθισμένον σου ἑλληνικόν ἰλαρόν καί καταδευκτικόν βλέμμα, καί δέξαι το πρός τούτοις ὡς ἀρραβῶνα ἐκδικήσεως τοῦ λαμπροῦ αἵματός σου κατά τῶν τυράννων τῆς Ἑλλάδος...»

2

Προειδοποίηση πρός τόν ἀναγνώστη:

«Ἦ Ἐλλήνων... εἰς ἄλλο τι δέν χρησιμεύει ἡ παροῦσα μου ξεχωριστή ἐπιστολή εἰμὴ μόνον διὰ νά σε εἰδοποιήσω ὅτι, ἂν ἴσως ὁμοιάζης ἐκεῖνους ὅπου προφέρουσι τό ὄνομα τῆς Ἑλλάδος χωρὶς νά ἀναστενάξωσι, νά μὴ χάσης τόν καιρό σου ματαίως εἰς τό νά ἀναγνώσης τό πονημάτιόν μου τοῦτο.

3

Ἡ ἱστορία ὡς Ἕλληνες εἰς ἡμᾶς εἶναι ὡς ἡ ὄρασις εἰς τούς ὀφθαλμούς. Ἡ ἱστορία εἶναι ἓνας καθρέπτης ἀψευδῆς τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, δι' αὐτῆς φωτίζεται

\* Ε.Π. Παπανούτσου, Νεοελληνική Φιλοσοφία, τ. Α' σελίς 37-38.

5    ό άμαθής και ό στοχαστικός δι' αυτής προβλέπει σχεδόν τά μέλλοντα.. "Άς λάβη επί χείρας λοιπόν ό δύσπιστος τόν άξιόγαστον Πλούταρχον και Ξενοφώντα τόν ήδύτατον διά νά μάθη πόσα ό άνθρωπινος νοϋς ήμπορει νά πράξη εις έλευθέραν πολιτείαν και νά ιδή έν ταυτώ ότι όσα φαίνονται άδύνατα εις τούς δούλους μόλις είναι δύσκολα εις τούς έλευθέρους και μεγαλοψύχους άνδρας. "Η ιστορία είναι ό πλέον σοφός δάσκαλος εις τούς άνθρωπους όπου αγαπήσι νά μάθωσι τήν αλήθειαν και μάλιστα οι νυν "Έλληνες όπου τοσαύτην έχουσι χρείαν...».

4    Πώς ούν ζώσι; άδελφοί μου, φίλτατοί μου "Έλληνες, έσεις τό ήξεύρετε, χωρίς νά σάς τό ειπώ. Οι γεωργοί, ή σεβασμωτέρα κλάσις μιās πολιτείας, ό σταθερώτερος στύλος τής πολιτικής ευτυχίας, ζη χειρότερα από τά ίδια τά ζώα...» «'Αλλά τί νά ειπω διά τούς πολιτας; Αί, αυτοί, χωρίς νά έχουσι όλιγωτέρους κόπους και μόχθους από τούς χωριάτες, έχουσι τά βάσανα και περισσότερα και φοβερώτερα από αυτούς. Οι τεχνίται δουλεύουσι σχεδόν 18 ώρας τό ήμερονύκτιον και ποτέ δέν ήμπορουν νά αναπληρώσουσι τās αναγκαίας χρείας των. Οι προεστοί μέ τά άδικα δοσίματα όπου τούς επιφορτώνουσι τούς άρπάζουσι από τό έν μέρος τόν όλιγον καρπόν των ιδρώτων των.. Πρόσθεσι άκόμα τά άνυπόφορα κακά όπου καθημερινώς δοκιμάζουσι από τούς άχρείους έπιστάτες του τυράννου...».

5    ... 'Ακούστε λοιπόν, όσοι "Έλληνες εύρίσκεσθε έξω από τήν κοινήν πατρίδα σας και έσεις οι ίδιοι ευεργέται αυτής, τήν αλήθειαν γυμνήν». «"Έλληνες, επιστρέψετε ευθύς εις τήν πατρίδα σας, μισσεύσετε παραχρήμα διά τήν πατρίδα σας. 'Ιδού τό χρέος σας, ιδού τό ότι πρέπει νά κάμητε...»

«"Ισως, τέλος πάντων, προσμένετε νά σās δώση τήν έλευθερίαν κανέναν από τούς άλλογενείς δυνάστας; Ή Θεέ! "Έως πότε, ώ "Έλληνες, νά πλανώμεθα τόσον άστοχάστως;... Ποίος άγνοεί ότι ό κύριος στοχασμός των άλλογενών δυνάστων είναι εις τό προσπαθήσουσι νά κάμουν τό ίδιον των όφελος μέ τήν ζημίαν των άλλων; "Εσεις δε, φίλοι μου και σύγχρονοι νέοι.. όπου μέ τόσους κόπους και άγρυπνίας διδάσκεσθε τās επιστήμας εις τās άκαδημίας των άλλογενών και όπου έξ' ανάγκης έγγνωρίσατε τί έστι πατρίς... νά ξαναδώσετε εις τό έλληνικόν όνομα τό παλαιόν σέβας όπου ειχεν και έχασε».

6    Πρώτη λοιπόν είναι ή προχώρησις του γένους μας εις τά μαθήματα. "Ω, πόση διαφορά εύρίσκειται εις τήν 'Ελλάδα από δέκα χρόνους έξω τήν σήμερον.» «...έξαλειφθη εις τά περισσότερα μέρη ή δεισιδαιμονία των γραμματικών και οι νέοι ήρχισαν νά μεταχειρίζονται τόν άξιοτιμιώτερον καιρόν τής ζωής των εις γνώσεις ώφελίμους και όχι νά τόν έξοδεύουσι εις τό νά έκαθηθίζουσι λέξεις. "Η Λογική και ή Φυσική άνοιξαν τούς όφθαλμούς των περισσοτέρων.. Τά σχολεία δέν είναι πλέον έρημα ώς και πρότερον αλλά τό καθ' έν περιέχει πενήντα και εκατόν μαθητάς, οίτινες, άφοϋ άνάγνωσαν τόν ήδύτατο Ξενοφώντα, τόν νομειχτή Πλούταρχον και τούς λοιπούς ιστορικούς φιλοσόφους των προγόνων μας, έγνώρισαν τόν βόρβορον τής τυραννίας και κλαίουσι πικρώς διά τήν δυστυχίαν τής πατρίδος μας.. 'Εν ένί λόγω διά νά λάβη τό πών τό ποθούμενον τέλος, άλλο δέν τούς λείπει ειμή ή 'Ελευθερία...».

7    "Ω "Έλληνες, μάθετέ το διά παντός,, τά άρματα τής Δικαιοσύνης είναι ανίκητα και οι 'Οθωμανοί θέλουσι φύγει άπ' έμπροσθεν των άρματωμένων

Ἑλλήνων». «... Μὴν ἀλησμονήσητε πρὸς τούτοις, παρακαλῶ τὸ παντοτινὸν παράδειγμα τῶν θαυμαστῶν Μανιατῶν. Ἴδετε ὅπου οἱ Ὁθωμανοὶ ποτὲ δὲν ἠμπόρεσαν νὰ τοὺς καταδαμάσουν, οὔτε κἀν νὰ πλησιάσωσι τολμοῦσι πλέον εἰς τὰ σύνορά των. Ἐνθυμηθῆτε, τέλος πάντων, ὅτι ἡ ἀρχὴ τῆς νίκης εἶναι ἡ ἀνθίστασις καὶ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶναι οὔτε ἄγριοι οὔτε οὐτιδανῆς ψυχῆς καθὼς οἱ ἄχθοροι τῶν Ὁθωμανοί...»

## 8 Κωνσταντίνος Κούμας 1777-1836

*Εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑποταχθῇ λαὸς χωρὶς νὰ θέλῃ. Ὅστις ἐμπορεῖ ν' ἀποθάνῃ δὲν ἐμπορεῖ νὰ βιασθῇ.*

*Κ.Μ. Κούμας.*

Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης\* καὶ ὁ Κωνσταντίνος Κοκκινάκης ἀκολούθησαν τίς γλωσσικὲς ἰδέες τοῦ Κοραῆ. Ἐκεῖνος ὅμως πού «ἐσεβάσθη ὅσο κανεῖς τοῦ ἀνδρός τούτου τὰς γνώμας, σύμφωνα μὲ τὴ γραπτὴ του μαρτυρία, εἶναι ὁ Κούμας\*\*.

Γεννήθηκε στὴ Λάρισα στὰ 1777. Πρῶτος δάσκαλός του ἦταν ὁ Ἰωάννης Πέζαρος. Ἡ ζωὴ του μοιράστηκε ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία, στὴ συγγραφή καὶ στὴν ἐκδοσὴ βιβλίων. Δίδαξε στὰ σχολεῖα τῆς Θεσσαλίας. (Τσαρισάνη, Ἀμειπλάκια), στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ φιλοσοφία τοῦ Κάντ (*Kant*) καὶ γενικὰ ἡ Γερμανικὴ φιλοσοφία ἄσκησε ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ, καὶ σ' ὄλο γενικὰ τὸ ἔργο του. Μεγάλῃ δραστηριότητα ἀνέπτυξε τὸν καιρὸ πού δίδασκε στὸ «Φιλολογικὸ Γυμνάσιο» Σμύρνης. Σύμφωνα μὲ τὸ παράδειγμα τῶν σχολείων τῆς Εὐρώπης, ἐφοδίασε τὴ σχολὴ μὲ τίς ἀπαιτούμενες συσκευές.

Στὴ Σμύρνη ὀργάνωσε τὰ πρῶτα χημικὰ καὶ φυσικὰ πειράματα πού παρακολουθοῦσαν πολλοὶ κάτοικοι<sup>1</sup>. Ὅμως τὰ μηχανικὰ, χημικὰ καὶ φυσικὰ ὄργανα καὶ ἡ συλλογὴ τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων μὲ τὰ ὅποια ὁ Κούμας ἐξόπλισε τὴ Σχολὴ καὶ κυρίως ἡ διδασκαλία τῶν μαθηματικῶν, τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας, πού ἀντικατέστησαν τὸ Ὄχτωῆχι, τὸ Ψαλτήρι καὶ τὰ Μηναῖα, προκάλεσαν τὴν ἀντίδραση τῶν συντηρητικῶν δασκάλων τῆς παλιᾶς σχολῆς (Εὐαγγελικῆς Σχολῆς).

Ὁ Κοραῆς ἀπ' τὸ Παρίσι γράφει συνέχεια στὸ φίλο του Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ἔμπορο καὶ λόγιο, νὰ συμπαρασταθεῖ στὸν Κούμα<sup>2</sup>. Σύμφωνα

\* Τὰ ὀνόματα τοῦ Φαρμακίδη\* καὶ τοῦ Κοκκινάκη συνδέονται μὲ τὸ λαμπρὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ Λόγιος Ἑρμῆς, πού ἐβγαίνει στὴ Βιέννη ἀπ' τὸ 1811-1821.

\*\* Κ. Κούμας, «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», σ. 587.

μέ τήν προτροπή τοῦ Κοραῆ ὅτι «πρέπει τῆς φωτισμένης Εὐρώπης τά μαθήματα νά παραδίδονται εἰς ὅλα τά μέρη τῆς Ἑλλάδος ἀπαρράλκτως, ὡς εἰς τά εὐνομούμενα κράτη τῆς Εὐρώπης», προσπαθεῖ νά δώσει στούς μαθητές γενικές ἀρχές ὄλων τῶν ἐπιστημῶν. Παράλληλα μέ τό διδασκαλικό του ἔργο ἀναπτύσσει καί ἔντονη συγγραφική δραστηριότητα. Ἐκδίδει ἔργα πρωτότυπα, ἀλλά κάνει καί μεταφράσεις. Τό 1808 μεταφράζει τή Χημεία<sup>3</sup> τοῦ Ἀδήτου (ΑΔΕΤ)\*.

4 Στο 8τομο ἔργο του «Σειρά στοιχειώδης τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν πραγματειῶν...», βλέπουμε τόν ἐπιστήμονα, τόν πρωτοπόρο πνευματικό ἄνθρωπο μέ τή βαθιά γνώση τῶν προβλημάτων τῆς χώρας του, ἀλλά καί τῆς ἐποχῆς του γενικότερα.

Στόν τομέα τῆς γλώσσας ὁ Κούμας παρέμεινε πιστός τῆς ὀμιλουμένης<sup>4</sup>, ἀντίπαλός τῆς ἀρχαίζουσας καί τῶν ὀπαδῶν της, πού θά τοῦς πολεμήσει στό πρόσωπο τοῦ Νεόφυτου Δούκα\*\* μέ συνέπεια καί ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα. Ὁ Κούμας ἀνήκει στήν προοδευτική παράταξη πού ἤθελε οὐσιαστική καί πρὸς τίς θετικές ἐπιστήμες στραμμένη τήν παιδεία τῶν νέων.

5 Στο μεγαλόπνοο σέ σύλληψη σύγγραμμά του «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», Βιέννη 1830-1832, ἀφηγεῖται τήν ἀναβίωση τῆς παιδείας στήν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα ὡς τίς μέρες μας.

## Συγγράμματα

1. «Χημείας ἐπιτομή» (μετάφραση).
2. «Σειρά στοιχειώδης τῶν μαθηματικῶν καί φυσικῶν ἐκ διαφόρων συγγραφέντων συλλεχθεῖσα, Βιέννη 1807.
3. «Χημεία τοῦ Ἀδήτου», 1808, τ. 2.
4. «Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», Βιέννη 1830-32.

\* Χημείας ἐπιτομή, συγγραφεῖσα μέν γαλλιστί, διά προσαγῆς τῆς διοικήσεως, εἰς χρῆσιν τῶν Λυκείων τῆς Γαλλίας, ὑπό Πέτρου Αὐγούστου Ἀδήτου (Γάλλου), μεταφρασθεῖσα δέ, καί μετά τινων προσθηκῶν ἐκδοθεῖσα, ὑπό Κ.Μ. Κούμα, Λαρισαίου, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας 1808, τ. 2.

6 \* Ἡπειρώτης λόγιος ἀπ' τὰ Ἄνω Σουδενά τῆς Ἡπείρου. Γεννήθηκε στά 1760 ἤ λίγο μετά τό 1760. Σπούδασε στά Γιάννενα καί στό Μέτσοβο. Στο Βουκουρέστι συμπλήρωσε τή σπουδή του κοντά στόν περίφημο λόγιο Λάμπρο Φωτιάδη. Πέθανε στά 1845. Εἶναι ὁ συνεπέστερος ἐκπρόσωπος τῶν ἀρχαϊστῶν τοῦ καιροῦ του, ἀντίπαλος καί ἐπικριτής τῶν γλωσσικῶν καί ἐκπαιδευτικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Κοραῆ καί τῶν ὀπαδῶν του. Ἐχει ἐκδώσει, παραφράσει καί σχολιάσει πάρα πολλά ἀρχαῖα κείμενα. Βλέπε καί G.P. Henderson, Ἀναβίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Στοχασμοῦ κεφάλαιο 17, γιά τόν Κούμα καί τό Δούκα.

## Κείμενα

1

«... Τήν διδασκαλίαν τῆς Φυσικῆς συνοδεύουν πολλά πειράματα διά τῶν ἀξιολογωτέρων τῆς Φυσικῆς καί Μαθηματικῆς ὀργάνων. Παρεκτός δέ τῶν μαθητῶν, ἠδυνόμενοι καί ἄλλοι τῆς Σμύρνης κάτοικοι νά βλέπωσι τοιαῦτα περίεργα πράγματα, ὡσάκις γίνεται ἀξιόλογόν τι πείραμα συντρέχουσι τόσοι, ὅσους δέν χωρεῖ ἡ μεγάλη τοῦ Γυμνασίου στοά».

2

«... Θάρρυνε τόν Κούμαν καί ἐνίσχυσέ τον νά ὑποφέρῃ πάσης λογῆς ἐνάντια καί νά μή μετακινηθῇ ἀπό τόν τόπον».

3

Σεῖς δέ, φιλόμουσοι Γραικοί, ὅσοι εἴσθε μὲν ἐρασταί τῶν ἐπιστημῶν, διατρίβετε δέ εἰς τόπους, ὅπου ὁ καιρός δέν τό συγχωρεῖ νά εὐρίσκωνται διδάσκαλοι καί σχολεῖα τῶν ἐπιστημῶν, μήν ἀπελπίζεσθε, ὅτι ἐμπορεῖτε νά μάθετε ὀρθοδοξαστικῶς τήν θεωρίαν κἀν τῆς Χημείας, χωρὶς τῆς ὁποίας τήν σήμερον εἶναι ἀτελής πάσα γνῶσις τῆς Φυσικῆς ἐπιστήμης. Ἐμπορεῖτε δέ νά ἔχετε εἰς τοῦτο ὁδηγούς τοὺς ἐπιστήμονας ἰατρούς, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς πληθύνεται ἡμέραν ἐξ ἡμέρας.. Οὗτοι εἶναι Γραικοί καί φιλόσοφοι Γραικοί.. τῶν ὁποίων εὐχὴ εἶναι τῆς Ἑλλάδος ὁ **φωτισμός**, καί ὡς τοιοῦτοι δέν παραιτοῦνται νά μεταδώσωσιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς των λογίους ὅ,τι δύνανται, ἀφ' ὅσα ἐδιδάχθησαν εἰς τῆς Εὐρώπης τὰς Ἀκαδημίας\*.. Ἐχοντες δέ εἰς χεῖρας ταύτην τοῦ **Ἀδήτου**, τήν βίβλον, μὲ τήν βοήθειαν ἐκείνην, καί τήν ἰδικήν σας κρίσιν, θέλετε γενῆ ἱκανοί ν' ἀποδίδετε... τοὺς λόγους πολλῶν φαινομένων, νά ἐξεύρετε τὰ συστατικά τῶν σωμάτων μέρη...»

(βλ. Κ. Δημαρᾶ, ὁ Κοραΐς καί ἡ ἐποχὴ του, σ. 45).

4

Κάθε ἐπιστῆμη γιά νά γίνει κτῆμα σ' ὅσους «ἐπιθυμοῦσι φιλομαθεῖς» εἶναι ἀνάγκη νά γράφεται «εἰς γλώσσαν τήν ὁποίαν λαλεῖ καί καταλαμβάνει τό ἔθνος ὅλον», ἐπειδὴ «ἔθνος δέν ἐμπορεῖ νά ὀνομασθῇ, ὅταν δέν ἔχη γλώσσαν καταλαμβανομένην ἀπ' ὅλα τοῦ ἔθνους τὰ πρόσωπα».

\* Ἀνώτερα Σχολεῖα



## Περιεχόμενα:

Πρόλογος .....	5
<b>Πρώτο Μέρος: 'Ο Εύρωπαϊκός Διαφωτισμός</b>	
— Εισαγωγικά καί όρισμός.....	11
— Κύρια γνωρίσματα του Διαφωτισμού .....	13
— 'Η πρόοδος τών φυσικών επιστημών καί ή επίδρασή τους στόν τρόπο σκέψης τών Διαφωτιστών .....	14
— Οί ιδέες του Λόκ καί του Μοντεσκιέ γιά τήν πολιτική ζωή .....	15
— 'Υπεράσπιση τής άνεξιθηρησκίας.....	16
— Τό αίτημα γιά έλευθερία .....	17
— Οί 'Εγκυκλοπαιδιστές καί ή διάδοση τών ιδεών του Διαφωτι- σμού .....	18
— Κοινωνικές αλλαγές πού προώθησε ό Διαφωτισμός .....	19
— 'Η οικονομική σκέψη κατά τούς χρόνους του Διαφωτισμού. Οί φυσιοκράτες .....	20
— 'Επίλογος.....	22
<b>Κείμενα</b>	
1. Ντεκάρτ, Κανόνες μεθοδικής σκέψης.....	23
2. Νεύτονα, Κανόνες διαλογισμού στή Φιλοσοφία .....	23
3. Λόκ, Οί δύο πηγές τών ιδεών μας.....	24
4. Μοντεσκιέ, Τό πνεύμα τών Νόμων (άποσπάσματα από τά δύο πρώτα κεφάλαια) .....	25
5. Βολταίρου, 'Ανεξιθηρησκία .....	26
6. Ρουσσό, Τό Κοινωνικό Συμβόλαιο (άπόσπασμα από τό πρώτο κεφάλαιο) .....	27
7. Ντιντερό, Πολιτική Αύθεντία (Λήμμα από τήν 'Εγκυκλοπαί- δεια, άποσπάσματα) .....	27
<b>Πρόλογος</b>	
<b>Δεύτερο Μέρος: Νεοελληνικός Διαφωτισμός.....</b>	
1. 'Ιστορική αναδρομή.....	33



2. Φάσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού .....	35
α. Προδρομική περίοδος .....	35
β. Ἡ μεγάλη ὥρα τοῦ Διαφωτισμοῦ .....	39
γ. Ἐνακαινιστικὴ πνοή .....	42
3. Οἱ κύριοι φορεῖς τοῦ Νοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὰ ἔργα τους .....	45
α. Εὐγένιος Βούλγαρης .....	45
β. Ἰώσηπος Μοισιόδακας .....	46
γ. Δημήτριος Καταρτζής .....	49
δ. Νεωτερικὴ Γεωγραφία (Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταν- τάς) .....	50
ε. Ρήγας Βελεστινίλης .....	52
στ. Ἀδαμάντιος Κοραῆς .....	56
ζ. Ἑλληνικὴ Νομαρχία .....	60
η'. Κωνσταντῖνος Κούμας .....	63

35	..... Φορείς του Ηεσθλλαννικού Διαφωτισμού	35
36	..... α. Προδρομική περίοδος	36
39	..... β. Η μεγάλη ώρα του Διαφωτισμού	39
42	..... γ. Ανακωχή στη πηγή	42
43	..... 3. Οι κύριοι φορείς του Ηεσθλλαννικού Διαφωτισμού και τα έργα τους	43
45	..... α. Εδβένιος Βοβλάροβιτς	45
46	..... β. Γιωργιός Μοισόδοκας	46
49	..... γ. Δημήτριος Κατορτζής	49
51	..... δ. Ηεσθελική Γλωσσολογία (Δ. Φιλίπποβιτς - Γ. Χουζντίνωβιτς)	51
52	..... ε. Ρήγος Βασίλειος	52
55	..... στ. Αδωνάντιος Κούβας	55
56	..... ζ. Έλληνική Γλώσσα	56
57	..... η. Κωνσταντίνος Κούβας	57
57	..... θ. Το αλφάβητο	57
57	..... ι. Η φωνητική	57
57	..... ια. Κοινωνικές και γλωσσολογικές αλλαγές	57
57	..... ιβ. Η Νέα Οικονομολογία	57
57	..... ιγ. Οι φυσιοκρατές	57
57	..... ιδ. Επίλογος	57
57	Κείμενα	57
1.	Ντεκάρτ, Κανόνες μεθοδικής σκέψης	57
2.	Νεύτων, Κανόνες φιλοσοφίας στη Φιλοσοφία	57
3.	Λόκ, Οι δύο πηγές των ιδεών μας	57
4.	Μονταγκιέ, Τά παραδείγματα των Νόμων (άποσπασμα από το δυο πρώτα κεφάλαια)	57
5.	Βολταίρος, Άλληθρησκεία	57
6.	Ρουσσώ, Τα Κοινωνικά Συμβόλαια (άποσπασμα από το πρώτο κεφάλαιο)	57
7.	Ντιντερό, Πολιτική Αιδενημία (Άλλημα από την Έγκυκλοπαίδεια, άποσπασμα)	57

ΕΚΔΟΣΗ Α 1979 (X) — ΑΝΤΙΤ. 70.000 — ΣΥΜΒΑΣΗ 3295-79

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΝΕΑ ΠΕΙΡΑΪΚΗ ΛΙΘΟΓΡΑΦΙΑ Ε.Π.Ε.





024000039923